

Date of Publication 10th Posted on Every Month

ઓક્ટોબર : ૨૦૧૪

વર્ષ : ૯, અંક : ૪

૩. ૨૦

સમાનો મન્ત્ર : । (ઋગ્વેદ)

સમાનો પ્રપા । (અથર્વવેદ)

પરબ

તંત્રી : યોગેશ જોષી

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परम

वर्ष : ८

स्थापना वर्ष : १९६०

ओक्टोबर : २०१४

अंक : ३

धीरु परीभ
प्रमुभ

परामर्शनसमिति
रतिबाल बोरिसागर
मध्यस्थ समितिना सत्य

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमन्त्री

तन्त्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ .०० क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
¹/₁₅₇₅₀ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા □ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
¹/₁₅₇₅₀ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
¹/₁₅₇₅₀ મત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮
'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટફર્ટીલાઈઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ. વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૬

કવિતા

- પ્રમુખપદેથી** : સાહિત્ય અને અમેરિકાનું ગુજરાતી સાહિત્ય, ધીરુ પરીખ 6
- કવિતા** : પાંચ ગઝલ, રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' 9, વૃક્ષ, કિશોરસિંહ સોલંકી 11, નગર ટોળે વળ્યું'તું, ઉર્વીશ વસાવડા 12, હું છું અને નથી, હરીશ દાસાણી 12, ઝેરને પણ, પરાજિત ડાભી, તમન્ના આઝમી 13
- વાર્તા** : બીક, ચિનુ મોદી 14, શીલાએ જાણ્યું અને....., પ્રફુલ્લ રાવલ 19
- આસ્વાદ** : આ ઝુબેદા અને આ કલ્લોલ : તંગ મનોદશાનું અસરકારક નિરૂપણ, મોહન પરમાર 24
- હાસ્ય** : લિફ્ટ કરા દે..., પરાગ મ. ત્રિવેદી 29
- ભારતીય સાહિત્ય** : પત્ર, બંગાળી લેખિકા : ઈવા ખાસનબીશ; અનુવાદક : લિપિ કોઠારી 36
- અભ્યાસ** : લલિત નિબંધમાં ગ્રામચેતનાનું મોજું : મણિલાલ હ. પટેલ, ડૉ. હિતેશ પંડ્યા 40, શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીનાં બાળનાટકો, શ્રદ્ધા એ. ત્રિવેદી 47, ગુજરાતી વ્યંગકવિતા (છેલ્લાં પચાસ વર્ષ), નિર્મિશ ઠાકર 55
- વક્તવ્ય** : મારું જીવનવૃત્ત - વિદ્યાપુરુષની યાત્રા, ધ્વનિલ પારેખ 65
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન** : ત્રણ સંચયો : અભ્યાસોપયોગી એવમ્ રસપ્રદ..., અજય પાઠક 69, મહાત્મા ગાંધીનું તેજોમય સ્વરૂપ 'ગાંધીકથા', ડૉ. કલ્પના દવે 72
- આવરણચિત્ર** : આસ્વાદનોંધ, પીયૂષ ઠક્કર 79
- આપણી વાત** : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 83
- આવરણ** : અમૃતલાલ વેગડ

સાહિત્યના સર્જનને કોઈ ભૌગોલિક સીમાડા નથી નડતા. કોઈ પણ દેશનો નાગરિક પોતાની માતૃભાષા અને અન્ય ભાષામાં લેખન-સર્જન કરી શકતો હોય છે, જેવી જેની ફાવટ.

નાગરિક હોવું અને નાગરિક થવું એ બન્નેમાં ફરક છે. મૂળ વતનના નાગરિકને પોતાની અભિવ્યક્તિ માટે વતનભાષા એટલે કે માતૃભાષા સહજ અને સરોટ છે. પણ અન્ય દેશનો નાગરિક બનતાં તે માતૃભાષાને ભૂંસી કે ભૂલી શકતો નથી. જેમ માતા અને માતૃભૂમિ સ્વર્ગથી પણ ચઢિયાતાં છે તેમ માતૃભાષા પણ એ કોટિમાં આવે. કહી શકીએ કે -

‘જનની જન્મભાષાશ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરિયસિ.’

તેમાંય તે વ્યક્તિ માતૃભૂમિ કે પછી માતૃભાષાના પ્રદેશથી દૂર હોય ત્યારે તે દૂધભાષા અતિ આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની જતી હોય છે. આવે વખતે જેમ માતૃભૂમિનો ઝુરાપો દિલનું દર્દ વધારી મૂકે તેમ માતૃભાષાનો ઝુરાપો પણ અંતરને દુઃખી દુઃખી કરી મૂકે છે. વતનવહોયાં અને વતનભાષાવહોયાં લોકો વળીવળીને વતન અને વતનભાષાનો મહિમા કરતાં રહે છે.

આ ભૂમિકાએ જોઈશું તો અમેરિકામાં વિવિધ રાજ્યોમાં ઘણાં ગુજરાતીઓ વસે છે. અહીં આવેલી આ પ્રથમ ગુજરાતી પેઢી માતૃભાષાને ખૂબ લાડ લડાવે છે. વિવિધ રાજ્યોમાં નાનીનાની ગુજરાતી પત્રિકાઓ પણ પ્રકાશિત થાય છે. તો ન્યૂ જર્સીના સુભાષ શાહનું ‘ગુજરાત દર્પણ’ માસિક કે પેન્સિલ્વેનિયાના કિશોર દેસાઈનું ‘ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ’ ત્રિમાસિક પ્રશસ્ય ઉદાહરણો છે. બાબુ સુથાર પણ ઉમદા ઉદ્દેશથી ‘સન્ધિ’ ચલાવે છે. આ અને આવાં અન્ય સામયિકોમાં ટૂંકી વાર્તા, ધારાવાહિક નવલકથા, પ્રવાસનિબંધ, હાસ્યકક્ષાના નિબંધો, ચિંતનાત્મક લેખો, કાવ્યો વગેરે પ્રકટ થતાં રહે છે. આમ, ગુજરાતી સાહિત્યને અહીં પ્રોક્ષણ અને પ્રોત્સાહન મળતાં રહે છે. અરુણ કંથારિયા અને જયંતી પટેલ ‘રંગલો’ જેવા સર્જક કલાકારો નાટ્યપ્રવૃત્તિને પણ પોષી રહ્યા છે. પ્રકાશ પારેખ ‘ગુજરાત ટાઈમ્સ’ દ્વારા માતૃભાષાની સેવા કરી રહ્યા છે. હરનિશ જાની હાસ્યવ્યંગના કલાત્મક નિબંધો માટે ખૂબ જાણીતા છે. સર્વશ્રી કિશોર રાવળ, ધવલ શાહ, મોના નાયક, વિજય શાહ, ચિરાગ પટેલ, જયશ્રી ભક્તા, સોનલ વૈદ્ય, સુરેશ જાની, જગદીશ કિશ્વન

વગેરે પોતાની વેબસાઇટ દ્વારા પણ અનેક સર્જકોનાં સર્જનો પ્રકાશિત કરી દુનિયાભરમાં પહોંચાડે છે.

રામભાઈ ગઢવીના પ્રમુખપદે ‘નોર્થ અમેરિકન ગુજરાતી લિટરરી એકેડમી’ તથા ચંદ્રકાન્ત દેસાઈની રાહબરીમાં ‘ઇન્ડોઅમેરિકન લિટરરી એકેડમી’ પણ ગુજરાતી સાહિત્યને સંવર્ધવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપી રહેલી સાહિત્યિક સંસ્થાઓ છે. ‘ગુર્જરી લિટરરી ઇન્કોર્પોરેશન’ દ્વારા કિશોર દેસાઈ પણ આ દિશામાં સ્તુત્ય કાર્ય કરી રહ્યા છે.

આમ, ગુજરાતથી માઈલોના માઈલો દૂર વસતાં આ ગુજરાતી લેખકો અમેરિકામાં ‘ગુજરાતી’નો જાણે જયઘોષ બોલાવી રહ્યાં છે. આવાં સર્જકોમાં પ્રીતિ સેનગુપ્તા, પન્ના નાયક, વસુધા ઇનામદાર, રક્ષા પંડ્યા, દેવિકા ધ્રુવ, મધુમતી મહેતા, સૂચિ વ્યાસ, વંદના ઓન્જિનિયર, મધુસૂદન કાપડિયા, મધુ રાય, હરનિશ જાની, ઇન્દ્ર શાહ, નીલેશ રાણા, પ્રવીણ પટેલ ‘શશી’, નવીન વિભાકર, પ્રીતમ લખવાણી, નટવર ગાંધી, આદિલ મન્સૂરી, વિજય શાહ, ભારત દેસાઈ, સુમન અજમેરી, રસિક પંડ્યા, બાબુ સુથાર, પ્રવીણ મહેતા, દિનેશ શાહ, રોહિત પંડ્યા, શૈલેશ ત્રિવેદી, કિશોર મોદી, નવીન બેન્કર, આર. પી. શાહ, આનંદરાવ લિંગાયત, કિશોર રાવળ, વિરાજ કાપડિયા, અશરફ ડબાવાલા, જયંતી દલાલ, ચંદ્રકાન્ત દેસાઈ, કૌશિક અમીન ઇત્યાદિ પોતપોતાની રીતે ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી રહ્યા છે. આ સિવાય પણ અનેક સર્જકો અહીંનાં વિવિધ રાજ્યોમાં પોતાની સર્જનપ્રવૃત્તિ અને સર્જકમંડળો ચલાવી રહ્યા છે. તો વળી ટીવી એશિયા પણ આ ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રચાર-પ્રસારમાં યથાયોગ્ય ફાળો આપી રહ્યું છે. એના સર્વેસર્વા એચ.આર. શાહ આ માટે સદા જાગ્રત છે અને અભિનંદનને પાત્ર છે.

અહીં નાટક કવિતા, વાર્તા, નવલકથા, વિવેચન એમ વિવિધ ક્ષેત્રે યથારુચિ અને યથાશક્તિ સહુ સર્જકો લેખિની ચલાવી રહ્યાં છે. કવિતાના ક્ષેત્રે ગીત-ગઝલ તો ખરાં જ, પણ ગદ્યકાવ્યો સવિશેષ લખાઈ રહ્યાં છે. કદાચ આનું કારણ એ પણ હોય કે ગદ્યકાવ્યમાં ગીત-ગઝલ જેવાં નિશ્ચિત અને નિયમિત આવર્તનો કે બહેરના જ્ઞાનની જરૂરિયાત વગર સર્જનોન્મેશ આગળ ધપી શકે. તો ખાસ કરીને નટવર ગાંધી છંદોબદ્ધ કાવ્યોમાં સવિશેષ અને સુરુચિકર પ્રદાન કરી રહ્યા છે. છંદો પરની એમની હથોટી દાદ માગી લે તેવી છે. ચંદ્રકાન્ત દેસાઈ પણ આ રીતે છંદોબદ્ધ રચનાઓ સર્જી રહ્યા છે. અહીં પરાઈ ભૂમિમાં રહી રહી સ્વભૂમિ અને સ્વભાષાના છંદોમાં વિહાર કરવો એ એક રીતે સાધના માગી લે છે. પ્રીતિ સેનગુપ્તા અને અન્યો પણ છંદોબદ્ધ કાવ્યો રચે છે. વિશ્વપ્રવાસી પ્રીતિબહેનના પ્રવાસલેખો પણ પ્રશસ્ય છે. અહીંના કવિઓ સૌનેટો પણ રચી જાણે છે. નીલેશ રાણા ગદ્યકાવ્યો અને ગીતો રચીને અહીંનું વાતાવરણ તથા વતનનાં મીરાં-કૃષ્ણ જેવાં પૌરાણિક પાત્રોને પડછે મનુષ્યજીવનના મિલનવિરહના ભાવોને અભિવ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. એમાં પરલક્ષિતાની સાથે સાથે આત્મલક્ષિતા

પ્રશસ્ય હકીકત છે. અહીંનાં વિવિધ રાજ્યોમાં વત્તાઓછા પ્રમાણમાં ગુજરાતી લખનારાઓ જાણે પોતાની માતૃભાષાને આત્મીય અર્ધ્ય આપી રહ્યા છે. આ હકીકતનો સ્વીકાર કર્યા પછી કલાના ધોરણે એમનાં લખાણોને નાણવા કરતાં માતૃભાષા ગુજરાતીની યથાશક્તિ યથોચિત જાળવણી કરવા માટે પણ તે સહુ ધન્યવાદને પાત્ર છે !

૧૪

પાંચ ગઝલ | રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

૧. ક્યાં લગ ટકશે ?

કદી વિચારી જો આ સગપણ ક્યાં લગ ટકશે ?
 આ ત્હારું બચપણ કે ઘડપણ ક્યાં લગ ટકશે ?
 જિવાયેલાં વર્ષો પર તું નજર કરી જો,
 આ રસ્તો - આ પગલાં - પગરણ ક્યાં લગ ટકશે ?
 કશુંય પણ ક્યાં છેવટનું ? બદલાતું સઘળું,
 કહે ઓ મન ત્યાં ત્હારી સમજણ ક્યાં લગ ટકશે ?
 કેટકેટલાં સુખ ને દુઃખ ભૂતકાળ થૈ ગયા,
 ગમતી કે આ અણગમતી ક્ષણ ક્યાં લગ ટકશે ?
 એક પ્રશ્ન પૂછી જો ત્હારા અહંકારને,
 મનમાં ફુલાવાનાં કારણ ક્યાં લગ ટકશે ?
 હાજા ગગડાવી નાખે એવા દુઃખ વચ્ચે,
 હૃદય ! ઠાવકી વાતો - ડહાપણ ક્યાં લગ ટકશે ?
 મન કે રંગો ઊડી જાય, થૈ જાય ચીંથરું,
 પહેર્યાં છે એ માંઘાં પહેરણ ક્યાં લગ ટકશે ?
 એક વખત થૈ જાય ડોકિયું મિસ્કીન ભીતર,
 પછી બોલ દુનિયાનું વળગણ ક્યાં લગ ટકશે ?

૨. માણસ

સરળ દેખાય છે કિંતુ નથી હોતા સરળ માણસ,
 ફરે છે કાળજામાં કેટલા લઈને વમળ માણસ.
 પછી એના સતત અફસોસમાં જીવ્યા કરે વર્ષો,
 અતિશય લાગણીશીલ થાય જ્યાં બેચાર પળ માણસ.
 અચાનક સહેજ સત્તા, સહેજ ધન જ્યાં હાથમાં આવે,
 તણખલા જેમ ફરનારા બની જાતા સબળ માણસ.
 હતો એ જીવ કાદવનો રહ્યો કાદવમાં ડૂબેલો,
 જીવનમાં થઈ શક્યો છે એ જ કારણથી કમળ માણસ.
 સફળતા બહારની-ભીતરની, દિલની-બુદ્ધિની જુદી,
 નથી નક્કી કરી શકતો કહું કોને સફળ માણસ.

૩. બાપદાદાના સમયનાં...

બાપદાદાના સમયનાં બારણાં બાળ્યાં અમે,
ને ઘરેણાંના જૂના એ ઘાટ ઓગાળ્યા અમે.

આંગણા પૂછી અને જે આવતા'તા દૂરથી,
કેં સિક્કત એ બધા મહેમાનને ટાળ્યા અમે.

તળ ગયાં ઊંડાં, રહ્યાં ના ક્યાંય પાણી કોઈમાં,
લાગણી ભૂરી કૂવા ના એક પણ ગાળ્યા અમે.

સૌ વડીલો કહી ગયા'તા આવશે કેવા દિવસ,
લો વડીલો થઈ ગયા તો એ દિવસ ભાળ્યા અમે.

આખરી આંધણ મુકાયાં આખરી ભેળા જમ્યા,
બાપદાદાના સમયનાં બારણાં બાળ્યાં અમે.

૪. હવે એ ક્યાં હશે ?

(મુક્ત ગઝલ)

સાંજના ખારેક લઈને વૃદ્ધ ભૈયાજી નીકળતા'તા હવે એ ક્યાં હશે ?
ને યુવા બે પ્રેમીઓ છુટ્ટા નથી પડવું કહીને રોજ મળતાં'તાં હવે એ ક્યાં હશે ?

એ જ ઘર પાસે ઊભો છું એ જ બારી-બારણાં છે તે છતાં લાગે છે જુદું,
પૂછવું કોને ? એ ચહેરા, એ આવજો - સ્મિત, સાકર જેમ ભળતાં'તાં હવે એ ક્યાં હશે ?

ઘર સૂનું, આંગણું સૂનું, હૈયું સૂનું, હા, એકબીજાને સતત પૂછવા કરે છે,
જેમનાં રસ્તા-દિશા-પગ આ તરફ હંમેશ વળતાં'તાં હવે એ ક્યાં હશે ?

જેમને મતલબથી હો સંબંધ એ શું પ્રેમના મતલબને જાણે ? દર્દ જાણે,
કેં કહો નહિ તે છતાં પણ ચાલતું શું શું હશે મનમાં જે કળતાં'તાં, હવે એ ક્યાં હશે ?

કેંક વેપારી હવે એવાય છે કે જે નફા માટે પડે દુષ્કાળ એવું પણ ચહે છે,
એ જ ચિંતા થાય છે 'મિસ્કીન' સૌને, જળ સુકાતાં જોઈ જેના જીવ બળતા'તા
હવે એ ક્યાં હશે ?

૫. બીજું કશું

ખેતરાં સાથે જ વેચાઈ ગયું બીજું કશું,
ને ગજાની બહાર જિવાઈ ગયું બીજું કશું.
સત્ય બોલ્યા બાદ બેઠો છું ગુનાહિત ભાવમાં,
એમ લાગે છે કે બોલાઈ ગયું બીજું કશું.
હોઠ તો હસતા હતા હસતા રહ્યા છેવટ લગી,
આંખમાં જોયું તો ડોકાઈ ગયું બીજું કશું.
છે ખબર ? ઘરના ને ખેતરના તેં પાડ્યા ભાગ પણ,
કેંક ટુકડાઓમાં વેંચાઈ ગયું બીજું કશું.
પત્રમાં સ્વર્ગસ્થ માતાની ખબર પૂછી હતી,
યંત્રવત્ લખવામાં વંચાઈ ગયું બીજું કશું.
કોધમાં 'મિસ્કીન' કદી ક્યાં કોઈને સમજણ પડી,
હર વખત લાગ્યું કે કહેવાઈ ગયું બીજું કશું.

વૃક્ષ | કિશોરસિંહ સોલંકી

વૃક્ષ પોતાની છાયા વેચતું નથી
લોકો તો કહે છે કે એનાં પર્ણોમાં
સળવળતા લીલાછમ સાપ છે
જેને હાથમાં પકડી શકાતા નથી.
એ જાહેર સ્થળનું રહેવાસી છે
એની ડાળીઓ તો બાજની આંખો છે
જે જગતને નાણી શકે છે
એનું થડ તો ખરબચડું છે
ક્યારે, ક્યાં છોલાવાય ને
લોહી-લુહાણ થઈ જવાય એનો ખ્યાલ
પણ ન આવે !
કોઈ પંખી એના ટહુકાની કિંમત લેતું નથી
કે વૃક્ષ પોતાની છાયા વેચતું નથી
પવન કોઈની જીભજૂરી કરતો નથી કે
કોઈની પાસેથી પોતાના ઘસાવાનું
ભાડું પણ માગતો નથી.
એ કોઈને કશું જ કહેતો નથી,
એને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાય છે !

નગર ટોળે વળ્યું'તું | ઉર્વીશ વસાવડા

સ્વપ્ન કોને, કેટલું ક્યારે ફળ્યું'તું.

જાણવા આખું નગર ટોળે વળ્યું'તું.

એ પછી ખારાશ દરિયામાં વધી ગઈ,

એક આંસુ આપણું એમાં ભળ્યું'તું.

જિંદગી આખી સતત દરિયા ઉલેચ્યા,

છેવટે મોતી કિનારા પર મળ્યું'તું.

એક અંગત શોર લઈ બેઠા હતા સહુ,

કોઈએ મારું કથન ક્યાં સાંભળ્યું'તું.

એ પછી સ્મરણો કદી થીજી શક્યાં ના,

જે ક્ષણેથી નામ તારું ઓગળ્યું'તું.

હું છું અને નથી | હરીશ દાસાણી

રક્ત, ત્વચા ને અસ્થિ, હું છું અને નથી.

દેખાય છે જે હસ્તી, હું છું અને નથી.

આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, પૃથ્વી ને જલની કીડા,

આ પિંડની પરસ્તી, હું છું અને નથી.

ગઈ કાલની સ્મૃતિ ના, ના કલ્પના પછીની,

અત્યારની આ સ્થિતિ, હું છું અને નથી.

સંકલ્પ ને વિકલ્પ, જળમાં તરંગ અલ્પ,

આ સ્તબ્ધતા ને શાંતિ, હું છું અને નથી.

અજિત ને અચિંત્ય, પલમાં પલટતું ચિત્ત,

સ્વરૂપ-સર્જી કાન્તિ, હું છું અને નથી.

ના એક ના અનેક, ન બુદ્ધબુદ્ધ ન બિંદુ,

રૂહે વાત હરતીફરતી, હું છું અને નથી.

હોવું જ રમવું બનતું, રમવું જ હોવું બનતું,

સંબંધશૂન્ય મસ્તી, હું છું અને નથી.

ના શબ્દની દીવાલે, ના મૌનની ભૂમિમાં,

ન શાશ્વતી ન શક્તિ, હું છું અને નથી.

ઝેરને પણ | પરાજિત ડાબી, તમન્ના આઝમી

એક દીપક તો જલાવી જોઈએ,
દૂર અંધારાં હટાવી જોઈએ.

કોઈને મંઝિલ મળે કે ના મળે,
આપણે રસ્તો બતાવી જોઈએ.

હાથ લઈને હાથમાં ચાલી શકો,
એટલું અંતર મિટાવી જોઈએ.

શક્યતા છે કોઈ ખોલે બારણાં,
સાંકળોને ખટખટાવી જોઈએ.

સ્વાદ અમૃતનો ન ફાવ્યો તો હવે,
ઝેરને પણ ગટગટાવી જોઈએ.

૧૪

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા

(૧) શિપ્રા : પ્રવીણ ગઢવી, ૨૦૧૩, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૮૮, રૂ. ૮૫/- (૨) ડાળખીથી સાવ છૂટાં : અશોક ચાવડા 'બેદિલ', ૨૦૧૨, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૨+૫૮, રૂ. ૮૦/- (૩) ગઝલિસ્તાન : અનુ. અને સંપાદક : અશોક ચાવડા, ૨૦૧૨, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૦+૧૨૪, રૂ. ૧૪૦/- (૪૦) તું કહું કે તમે ? : અશોક ચાવડા, ૨૦૧૨, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૨, રૂ. ૮૫/- (૫) પગરવ તળાવમાં : અશોક ચાવડા, ૨૦૧૨, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૪+૧૦૮, રૂ. ૧૨૫/- (૬) પગલાં તળાવમાં : અશોક ચાવડા, ૨૦૧૨, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૮૨, રૂ. ૧૦૫/- (૭) માણસ તોય મળવા જેવો : મકરંદ મુસાળો, ૨૦૧૩, બુક પવા ઈનોવેશન્સ, અમદાવાદ, પૃ. ૨૦+૭૦, રૂ. ૧૫૦/-

બીક | ચિનુ મોદી

એ આમ કોઈથી ડરે નહીં. અરધી રાત્રે પોટલિયા તળાવની પાળે ઊગેલા મોટામસ વડ પર ભૂતનો વાસ છે, એમ જાણ્યા પછી, એ નાનપણમાં ભાઈ સાથે પોટલિયાની પાળે, જોડે ચપ્પુ લઈને પહોંચી જતી. અને રસ્તામાં નાનાભાઈને કહેતી :

‘બહીવાનું નહીં, ભૂત ભડકા કરી બહીવરાવે, પણ, બહીવાનું નહીં. આપડે એની ચોટલી કાપીશું અને મારી જાંઘ ચીરી, એ ચોટલીને જાંઘમાં સીવી દઈશું-’

તો, તરત નાનકો ચંદુ પૂછતો-

‘સોય-દોરા લીધા છે ?’

‘હા-હા, વળી-’ એ જવાબ આપતી અને ઉમેરતી :

‘તું એક કામ કર; સોયમાં દોરો પરોવી રાખ-’

મોટીની બધી વાત ચંદુડિયો માનતો. આમ તો એ બીકણ બિલાડી હતો - અરધી રાત્રે પથારીમાંથી ચોકડી સુધી પેશાબ કરવા જવાનીય બીક લાગતી એને - અને એટલે ફાનસ ઓલવાઈ ગયું હોય તો પથારીમાં જ એ સુ સુ કરી લેતો-જાગતા, જાગતા. અને પછી પથારી ભીની લાગે એટલે બેન જોડે જઈ સૂઈ જતો-બેનને વળગીને. બેન એને મા જગદંબા જેવી હજાર હજાર હાથવાળી લાગતી અને એટલે બેન કહે એટલે ચંદુડિયો અરધી રાત્રે પણ બેન સાથે પોટલિયાની પાળે સાથે જવામાં બહીતો નહીં. જોકે મોટીએ કહેલું કે : ‘એક વાર ભૂતની ચોટલી હાથ આવી જાય એટલે આપડે કહીએ એ બધું ભૂતડાંઓએ કરવું પડે-’

અને ચંદુડિયો નક્કી નહોતો કરી શકતો કે ભૂતડાં પાસે કયું કામ કરાવવું ? એ મોટીને પૂછતો :

‘હે-એ લેશન કરી દે-?’

‘એક મિલિટમાં-’

મોટી જવાબ આપતી અને ચંદુડિયો હોંશે હોંશે પોટલિયાની પાળે જતો...

પણ, ક્યારેય વડ પર ચરિતર દેખાયું નહીં. એક ગંજેરી બાવાએ અરધી રાત્રે ચલમ ભરેલી એટલે એ કસ ખેંચે ત્યારે અંધારામાં અંગારા ઝગઝગ થતા એટલું જ. પણ, એ પછી મોટીનાં તો લગન થઈ ગયાં. એ ચંદુડિયોને અણવરિયા તરીકે જોડે લઈ ગયેલી-બસ એટલું જ. પણ, પછી મોટી તો એના વર જોડે અમદાવાદ રહી ગઈ અને ચંદુડિયો બાપાની કોઢે કામે લાગી ગયો.

ચંદુડિયાની બેનનું નામ કપિલા-કપિલા માંડ સાત ચોપડી ભણેલી-ફાઈનલની પરીક્ષા આપેલી પણ નપાસ થયેલી. પણ, એનો વર માસ્તર હતો. કપિલાના બાપાનું

ઘર ગરીબ એટલે બીજવર જોડે કપિલાને પરણાવી દીધેલી. કપિલાને છીંકણી સૂંઘતા એના વર દીઠા ગમતા નહોતા. નાકની નીચેનો આખો ભાગ કાળો પડી ગયેલો—તે વાંદરાના મોં જેવું માસ્તરનું મોં લાગતું. પણ આ સિવાય બીજવર એવા પરશુભાઈ કપિલાની એકેએક માગણી ને લાગણીને પૂરી કરતા. પરશુભાઈનો સ્વભાવ આમ વ્હાલસોયો. એમના વિદ્યાર્થી તો એમને પરશુકાકા કહી જ બોલાવતા — કોઈ એમને ‘સર’ નહોતું કહેતું. કપિલા માટે પણ પરશુભાઈને પ્રેમ હતો કે વાત્સલ્ય એની ન કપિલાને ખબર પડતી કે ન પરશુભાઈને; પણ બેય, નદીની જેમ ખળખળ વહેતાં હતાં કાળના પ્રવાહમાં.

કપિલા, માસ્તર જમીને નિશાળે જાય એટલે રસોડું આટોપી, જમી લેતી અને તરત વાસણ ના ધોતી. રસોડામાં ઢાંકીઢૂંબીને એ થોડી વાર બાલ્કનીમાં મૂકેલા હીંચકે હીંચતી અને થોડી વાર ઘરમાં જઈ આડી પડતી. એ ટાણે તે સવારથી આવેલા છાપામાંથી વાર પ્રમાણેની પૂર્તિ જુદી કાઢતી ને વાંચતી. એને દેશ-દુનિયામાં શું થાય છે એની બહુ ફિક્કર નહોતી. હા, રાશિવાર ભવિષ્ય એ લગભગ વાંચી જતી. મંગળવાર હોય તો સ્ત્રીજગતની પૂર્તિમાં વાનગી બનાવવાની રીતો એ વાંચી લેતી. અને ધર્મસંદેશ આવે ત્યારે ભગવાનનું નામ એ બહાને લેવાય, એ માટે એ પાનાંઓ પર નજર ફેરવતી. ક્યારેક ઋતુ ઋતુનાં ખાનપાન પણ વાંચતી. અને શુક્રવારે નક્કી ચિત્રજગતની પૂર્તિ જોતી. મોટી મોટી તસવીરોમાં બહુ ઓછાં કપડાં પહેરેલી નટીઓને જોતી ખરી; પણ પછી બબડતી :

‘શિવ, શિવ, શિવ— શો કળજગ આયો છે—’

પણ, તોય દર શુક્રવારે એ આ નટીઓની અરધી નાગી છબીઓ જોવાનું ચૂકતી નહીં અને એ પૂર્તિ એ જ દા’ડે પરશુભાઈ ન વાંચે એટલા માટે તાકામાં કે ક્યાંક હાથ ન લાગે એમ મૂકી દેતી. કપિલા આવી પૂર્તિ કાઢનારનેય ભાંડતી :

‘ભાયડાઓને આ છાપાંવાળા જ ભાંગ પિવરાવે છે — વાંદરાને નિસરણી આપે છે—’

એક બપોરે એ જમીને આમ આડી પડેલી ને છાપું મોઢા પર ઢાંકીને સૂતેલી હતી અને એની આંખોમાં ખરેખરું ઘેન વ્યાપ્યું — આજ પરશુભાઈની વરસગાંઠ હતી એટલે બાસુદી લાવેલા — પટેલ દુગ્ધાલયમાંથી. તે, પરશુભાઈ તો ઉંમરને કારણે એક વાટકો માંડ પૂરો કરેલો; પણ, કડેઘડ કપિલા તો વધેલી બધી બાસુદી તપેલી મોઢે માંડીને પી ગયેલી. એટલે એનું ઘેન પણ હતું.

પરશુભાઈ ફિલમની ટિકિટ લઈ આવેલા એટલે રાતે ઊંઘવામાં મોડું થવાનું જ હતું — એમ વિચારીનેય કપિલાએ મીંચાતી આંખોને મીંચાવા દીધી —

થોડી વારે એ ઊભી થઈ અને કિશોર માટેના રામાયણની કથા હતી — એ બાલજગતની પૂર્તિમાં વાંચવા માંડી :

“હનુમાનજી હૂપ કરતાંક અશોક વાટિકામાં બેઠેલાં સીતાજી પાસે પહોંચ્યા. વાંદરાને જોઈ સીતામાતા ચોંક્યાં; તો, વાનર માને ચરણસ્પર્શ કરવા નીચો નમ્યો એટલે સીતાજી ભડક્યાં ને પલાંઠી વાળી દીધી એટલે હનુમાનજીએ હાથ જોડી, સીતામાતાને કહ્યું :

‘મા, હું ભગવાન રામનો દૂત છું – હનુમાન છું-’

જાતભાતનાં રાક્ષસો અને રાક્ષસીઓને જાતભાતના વેશ લઈ રાવણ, સીતામાતા પાસે મોકલતો એટલે સીતામાતાએ પૂછ્યું :

‘શી ખાતરી ?’

અને રામે આપેલી વીંટી હનુમાનજીએ સીતામાતા પાસે મૂકી અને બોલ્યા :

‘મા, આપના ચરણનો સ્પર્શ મને કરવા દો. આપની ચરણરજ લઈ હું પાવન થઈશ.’ એટલે માતા સીતાએ પલાંઠી છોડી અને જમણા પગને ભોંય પર મૂક્યો. હનુમાનજી ચરણસ્પર્શ કરવા નીચા નમ્યા.”

અચાનક કપિલાને થયું કે કોઈ એના પગને અડકી રહ્યું છે. એણે છાપામાંથી મોં બહાર કાઢીને જોયું ને જોતાંમાં જ ચીસ પાડી :

‘ઓ બાપા રે-’

ત્યાં તો બાલ્કનીમાંથી ઘરમાં કપિલા સૂતી હતી ત્યાં આવી ગયેલા વાનરે, કપિલાના ચરણને સ્પર્શ કરી કહ્યું :

‘મા, ગભરાશો નહીં.’

‘હૈં, તમે હનુમાનજી તો નથી ને ?’

‘ના, મા; અને તમે માતા સીતા પણ નથી-’

‘હૈં ? તો તમે કોણ છો ? ને ભરબપોરે મારા ઘરમાં, માસ્તર નથી ત્યારે કેમ આવ્યા છો ?’

અને કપિલાએ ઘરના ખૂણા તરફ મૂકેલી સાવરણી જોઈ અને એને થયું : સાવરણીથી આ વાંદરાને ભગાડી શકાશે –

વાંદરો આ પામી ગયો અને તરત હૂપ કરતોક ને કૂદ્યો ને ખૂણામાંની સાવરણીને લઈ આવ્યો ને કપિલાને આપતાં બોલ્યો :

‘તમને મારી બીક લાગે છે એટલે આપી – હવે શાંતિ થઈ ?’

કપિલા તો ટગર ટગર વાંદરાને જુએ અને એક હરફ બોલતાંય સો વિચાર કરે, ત્યાં તો –

વાંદરો બોલ્યો :

‘મા, હું તમને રોજ છાપું વાંચતો જોઉં એટલે થાય – એવું તે તમે શું વાંચો છો ? હું રોજ આવું, બેસું તોય તમે તો વાંચવામાં એવા લીન કે મને આવેલો જાણો

જ નહીં. પણ, મને થયું : આજે મારે તમારાં ચરણસ્પર્શ કરવાં ને જાણવું કે તમે....’
કપિલા તો રડવા જેવી થઈ ગઈ.

‘હાય, હાય. જો આવામાં એ આવી ગયા ને વાંદરા જોડે વાતો કરતાં મને ભાળી
ગયા તો એમની શંકા ને ગુસ્સો સાતમા આસમાને પહોંચશે ને મને ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં
પિયર તગડી મૂકશે-’

એ વિચારમાત્રથી કંપી ગઈ અને કપિલાએ વાંદરાને પગે લાગીને કહ્યું :
‘હે પવનસુત !’

‘મા, હું પવનસુત હનુમાન નથી. હું તો સામાન્ય વાંદરો છું-’

‘તમે જે હોવ તે - પણ, તમે જાવ. સ્કૂલમાં બપોરની રિસેસમાં એ ઘેર આવવાના
છે - એમનો આવવાનો ટેમ થઈ ગયો છે.’ કપિલાએ ચિંતાતુર અવાજમાં કહ્યું.
વાંદરાએ બેઠ્ઠિકર પૂછ્યું :

‘તે ?’

‘તે શું ? એ બહુ વ્હેમીલા છે. મને અધમણ પ્રેમ કરે છે. એટલે સો મણ શંકા
કરે છે -’

‘પણ, મા; હું ક્યાં નર છું ? હું તો વાનર છું -’

‘પણ, તમે માણસ જેવું બોલો છો ને ?’ કપિલાએ સામો સવાલ કર્યો.

‘તે પોપટ માણસ જેવું નથી બોલતો ? તે પોપટ માણસ થઈ ગયો ? શું નાખી
દેવા જેવી વાત કરો છો, મા ?’

‘આ નાના ગામમાં હજી બહુરૂપી જાતભાતના વેશ લઈને આવે છે - તમે એવા
કોક બહુરૂપી હોય એમ માની મને માસ્તર તગેડી મૂકે તો ?’

અને પછી ઉમેર્યું :

‘બહુરૂપી વાંદરો થઈ શકે; પોપટ ઓછો થઈ શકે ?’

વાંદરાએ કપિલાના ચરણની રજ લીધી અને કૂદકા મારતો મારતો, ઘરના
દરવાજેથી સીડી ઊતરવા લાગ્યો.

ત્યાં સામે પરશુભાઈ આજે વરસગાંઠ હોવાથી અરધી રજા પાડી, હાથમાં ચોપડા
ને છત્રી લઈ સીડી ચડતા સામે આવ્યા. એટલે વાંદરાએ પરશુભાઈ સામે દાંતિયું કર્યું
અને હૂ...પ એવો અવાજ કર્યો.

માસ્તરની જાત આવા સંજોગોમાં ગભરાય એ બહુ સ્વાભાવિક છે. એમના
હાથમાંથી છત્રી ને ચોપડાંઓ પડી ગયાં છે. છેક સીડી સુધી આવેલી કપિલાએ જોયું
કે માસ્તરને વાંદરાએ બહીવરાવ્યો. એથી, એણે મોટેથી વાંદરાને કહ્યું :

‘એ મારા વર છે, રોયા -’

વાંદરો તો હૂપાહૂપ કરતો જતો રહ્યો. પણ, પરશુભાઈ ઘેર આવી કપિલાને પૂછે

:

‘એ કોણ હતો ?’

‘વાંદરો !’

‘તો વાંદરાને તેં એમ કેમ કહ્યું કે એ મારો વર છે, રોયા -?’ અને પછી અવાજમાં સખ્તાઈ લાવી પૂછ્યું,

‘બોલ, સાચું શું છે ?’

કપિલાને ઘડીભર થયું કે માસ્તરની ગમ્મત કરે અને માસ્તરને કહે :

‘અમારા ધોળકામાં દલો ભાંડ જાતભાતના વેશ લે. ક્યારેક પોસ્ટમેન થાય, ક્યારેક પોલીસ, કોક વાર વાંદરો પણ થાય - તે દલિયાને ખબર પડી હશે કે કપિલાનું સાસરું આ ગામમાં છે - તે એ અહીં આવેલો.-’

પણ, પછી કપિલાએ મનને માર્યું. માસ્તરની જાત મજાક ના સમજે તો ?

ત્યાં માસ્તરે વિદ્યાર્થીને સવાલ કરે એમ સવાલ કર્યો :

‘તેં એને કેમ કહ્યું કે આ મારો વર છે ?’ કપિલાને થયું કે એ કહે કે ‘કેમ કે તમે મારા વર છો - ભલે બીજવર; પણ, વર છો-’

પણ, બીજવર કહીશ તો વાતનું વતેસર થશે એમ સમજી કપિલાએ માસ્તરના હાથમાંથી મૂંગા મૂંગા, છત્રી લઈ લીધી અને ચોપડા લેવા હાથ લંબાવ્યો તો માસ્તરે ગુસ્સામાં ચોપડાંઓનો એક ખૂણામાં ઘા કર્યો ને સત્તાવહી અવાજમાં પૂછ્યું :

‘એ વાંદરો હતો કે...?’

યુધિષ્ઠિરે કુરુક્ષેત્રના રણમેદાનમાં દ્રોણાચાર્યના પૂછવા પર કહ્યું હતું : ‘નરો વા કુંજરો વા’ એમ એ પણ કહે : ‘નરો વા કપિ વા -’ પણ, માસ્તરની અને એમાંય વરની અને એમાંય બીજવરની આવી મશ્કરી છેવટે ભારે પડી જશે. એની કપિલાને જાણ હતી એટલે કુશળ પત્નીની જેમ બને એટલો નિર્મળ ચહેરો કરી, હસીને પૂછ્યું :

‘તમને એ નર લાગ્યો કે વા-નર ?’

માસ્તરનો ગુસ્સો આ સવાલથી વધુ ઊછળ્યો અને સામે વિદ્યાર્થી હોય એમ એમનાથી હાથ ઉગામઈ ગયો ત્યાં તો બાલ્કનીમાંથી અવાજ આવ્યો : ‘હૂ...પ’. માસ્તર તો ઠીક, કપિલા પણ ચોંકી. બાલ્કનીમાં વાંદરો પાછો ક્યાંથી દેખાયો ?

કપિલાની જેમ આંખો તાણી વાંદરો હીંચકે બેસી છાપું ફેંદતો હતો -

માસ્તરે બૂમ પાડી :

‘બાલ્કનીનાં બારણાં બંધ કર, કહું છું’

અને કપિલા બાલ્કનીનાં બારણાં બંધ કરવા ગઈ ને જોયું તો હીંચકો કોઈનો ઠેલ્યો ચાલતો હતો, પણ, હીંચકા પર ઠેલનારો કોઈ બેઠો નહોતો.

હા, હજી વાંદરાની ઢૂપાડૂપ આખા ઘરમાં ફૂદાફૂદ કરતી હતી.

*

અચાનક ડોરબેલનો અવાજ સંભળાયો એટલે કપિલા તંદ્રામાં હોય એમ સફાળી જાગી અને દોડી દરવાજે -

‘એ આવી ગયા લાગે છે-’ માસ્તરનું છીંકણીને કારણે કથ્થઈમાંથી કાળું પડી ગયેલું નાક કી-હોલમાંથી એને દેખાતું ને એ ચોંકી :

‘વાંદરો પાછો નથી આવ્યો ને ?’

અને એને પહેલી વાર બીક લાગવા માંડી અને એ મનોમન બોલવા લાગી :

જય હનુમાન જ્ઞાન ગુરુ સાગર

જય કપિશ વિહૂં લોક ઉજાગર -

રામદૂત અતુલિત બલ ધામા -

અંજનિ પુત્ર પવનસૂત નામા...

ત્યાં તો બહારથી માસ્તરનો અવાજ આવ્યો :

‘એ તો હું છું - બારણું ઉઘાડ-’

*

બીજે દિવસે માસ્તર નિશાળે ગયા એટલે કપિલાએ પિયર ફોન જોડ્યો :

‘કોણ ?’ સામેથી બાઈ માણસનો અવાજ આવ્યો :

‘ભાભી, એ તો હું કપિલા - ચંદુને... આપો ને.’

થોડી વારે ચંદુએ પૂછ્યું.

‘બોલ, બેના - કેમ ફોન કર્યો ?’

‘થોડા દા’ડા તું અંદાવાદ આવી જા ને. એક વાંદરો હળ્યો છે ને મને બઉ બીક લાગે છે -’

□

શીલાએ જાણ્યું અને.... | પ્રફુલ્લ રાવલ

શીલાએ જાણ્યું અને....

વળ ઊકલે તેમ એકાન્તમાં બધું ઊકલતું ગયું. છેલ્લાં વર્ષો જાણે પ્રત્યક્ષ થવા માંડ્યાં. આમ તો અનેક વાર શીલાએ બન્નેને જોયેલાં. કમ્પ્યુટર પર કામ કરતાં. ઉલ્લાસથી વાતો કરતાં. આહું આહું હસતાં. ક્યારેક નાસ્તો કરતાં. થમ્સઅપ પીતાં. ક્યારેક વૃત્તિના ચહેરા પર નોખો જ ભાવ વર્તાતો’તો તેનું શીલાને સ્મરણ થયું. શરમાતો ચહેરો ભીતરના ભાવને વ્યક્ત કરતો. છતાંય ક્યારેય શીલાનું એ તરફ લક્ષ જ નહોતું ગયું. અને અત્યારે પણ એ જાણેલું માનવા તૈયાર તો નહોતી જ. એને થતું, ન બને. એવું ન હોય. પછી વિચારતી રહી : ‘જે હોય તે, મને ક્યાં કશી તકલીફ છે. મારા તરફનો એનો ભાવ તો એવો ને એવો જ છે ? એ જ સ્મિત અને એ જ સ્પષ્ટ કથન. કશું ન છુપાવે.’

એમ એણે મન મનાવ્યું. પણ વળી એને થયું : ‘લાગે, એવું લાગે. કદાચ દેખાવ પણ કરતો હોય ! પણ હું એમ કંઈ...’ એના શબ્દો ખંડમાં પડવાઈ વેરાઈ ગયા. એ ઊભી થઈ અને એણે ફિજમાંથી પાણીનો જગ લઈને ગ્લાસમાં પાણી લીધું. પાણી પીતાં પીતાં એ મનમાં બોલી : ‘ના, એવું ન બને.’ અને બીજી ક્ષણે જ ‘હું ન થવા દઉં.’ કહીને ગ્લાસ ખીજમાં સહેજ જોરથી પ્લેટફોર્મના કિનારા પર મૂક્યો. અચાનક હાથ અડી જતાં કાચનો ગ્લાસ ફૂટી ગયો. કાચના ટુકડા એના પગ પાસે પડ્યા. શીલા એ ટુકડાને જોતી રહી.

‘જોજો શીલાબહેન, ક્યાંક કાચ પગમાં ઘૂસી ના જાય.’ એક વાર ચા પીતાં પીતાં શીલાથી કપ પડી ગયો ત્યારે કેટલા ભાવથી વૃત્તિએ કહેલું ! ને પછી એણે બધા કાચ સાચવીને ભેગા કરી લીધા હતા.

‘હું તો છું ત્યાં જ છું. ના એવું ન બને.’ શીલાએ મનોમન સમાધાન કર્યું. વળી અનેક સવાર, બપોર અને સાંજ ટોળે વળી ટકોરા મારવા માંડી. ‘ના, ના. એટલી હદે તો નહીં જ થયું હોય.’ વળી મનથી આશ્વાસન લેતી રહી. એણે પોતાને જ પ્રશ્ન કર્યો : ‘કોનો વાંક ? વૃત્તિનો કે આલોકનો ?’ બીજી ક્ષણે એણે જ જાતને જવાબ વાળ્યો : ‘એક હાથે તાળી ન પડે.’ વળી એને થતું : ‘ક્યાંક એનો પોતાનો વ્યવહાર તો આલોકને.....’

એ કશું નક્કી ન કરી શકી. માત્ર મન મનાવતી રહી.

આટલા વર્ષે ખબર પડી ત્યારે વૃત્તિનો વ્યવહાર યાદ આવવા લાગ્યો. ઓફિસમાં એ કોઈ કામની ના ન પાડતી. આલોકને અનુકૂળ થઈ રહેતી. શીલા જ્યાં અટકે ત્યાં વૃત્તિ હાજર હોય. કશો અણગમો નહીં. માત્ર આલોકની વાતનો સ્વીકાર. બન્ને સાથે ભણેલાં. વૃત્તિના પરિવારમાં માત્ર એક વૃદ્ધ નાની જ હતાં. બાકી સહુ એક અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામેલાં. એ દિવસોમાં આલોક પણ વૃત્તિ સાથે રહેલો. સંપત્તિ હતી પણ સધિયારો નહોતો. આલોકે એ પૂરો પાડેલો. પછી બન્ને ભાગીદાર બન્યાં. જોકે વૃત્તિનો ભાગ સાઠ ટકા હતો. છતાંય આલોકનો શબ્દ એ આખરી માનતી. ક્યારેક આલોક ખોટો પડતો. નફો ઓછો થતો. તોય વૃત્તિના વ્યવહારમાં ક્યાંય ફરક ન પડતો એથી તો શીલાને વૃત્તિ પ્રત્યે ભાવ હતો. ક્યારેક એ આલોક પર ગુસ્સે થતી ત્યારે વૃત્તિ કહેતી, ‘પતી ગયું ને હવે.’ પછી બધું ઠરી જતું. આથી વૃત્તિ-આલોક વિશે શીલાએ જાણ્યું ત્યારે....

શીલા પાછા પગલે જવા માંડી.

એક વાર એ અને આલોક રિલીફ રોડ પર એક જ્યોતિષીને મળ્યાં હતાં. દામ્યત્યની સવાર હતી. ત્યારે જ્યોતિષીએ આલોકને કહેલું : ‘સાત વરસ પછી તમારા જીવનમાં બીજી સ્ત્રી આવશે.’ પછી શીલાને ઉદ્દેશીને કહેવા માંડ્યું, ‘ત્યારે તમે એને...’ પણ એનું વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં તો આલોક ખડખડાટ હસ્યો. ‘તો. શીલાને પણ લાગેલું કે આ જ્યોતિષીને કશું આવડતું લાગતું નથી. વધુ પૂછ્યા વગર બન્ને દક્ષિણા આપી નીકળી ગયાં હતાં. પછી બન્નેએ પિકચર જોયેલું. શીલાએ એ પિકચરનું નામ

યાદ કર્યું. પણ યાદ ન આવ્યું. માત્ર ગાયનની એક પંક્તિ ઝબકી આવી : ‘તૂંકાન કો આના હૈ...’

અત્યારે શીલા બાલકનીમાં ઊભી હતી. અષાઢની આથમતી સાંજ હતી. આકાશમાં એક વાદળ બીજા વાદળને પકડવા દોડતું હતું. એને કાલિદાસના ‘મેઘદૂત’નું સ્મરણ થયું. એ પણ આલોકને સંદેશો મોકલે ! બીજી ક્ષણે એને હસવું આવ્યું. અને એ ક્ષણે જ વરસાદ શરૂ થયો. એ ત્યાં જ ઊભી રહી. ભીંજાતી રહી. એને ગમવા માંડ્યું. પેલો વિચાર ક્ષણવાર માટે સરકી ગયો. આકાશમાં ગડગડાટ થયો. વીજળી ચમકી, એ ઘડીએ આજુબાજુનું બધું દેખાયું. એનામાં ઝબકારો થયો. અંધારું છવાઈ ગયું. એ અંધાર વચ્ચે ઘેરાઈ ગઈ ! વરસાદનો વેગ વધ્યો. વળી આકાશ ગર્જ્યું. ‘એ તો કૃષ્ણ ગેડીદડો રમે છે’ એ બાળપણમાં સાંભળેલું અત્યારે શીલાને યાદ આવ્યું. સાચ્યે જ કૃષ્ણ ગેડીદડો રમતા હશે ? રમતા પણ હોય ! રમવું એ માણસનો સ્વભાવ છે. એ મનમાં બોલી : ‘આલોક પણ માણસ છે ને !’

લગ્ન પછી ત્રીજા વર્ષે આલોકે જ્યારે વ્યવસાય શરૂ કર્યો ત્યારે શીલા, આલોક અને વૃત્તિ ત્રણેય સાથે આબુ ગયેલાં. ત્યારે અષાઢ મહિનો જ હતો. અષાઢમાં આબુનું વાતાવરણ કેવું હતું ! વાદળો સ્પર્શીને પસાર થતાં હતાં. સ્પર્શનો માત્ર અહેસાસ થતો હતો. તોય ગમતું. શીલાને લાગેલું કે જાણે આલોક સ્પર્શે છે ! વાદળોને જોતાં જોતાં ત્રણેય હોટેલે પહોંચ્યાં ત્યાં વરસાદ શરૂ થયેલો - આવો જ. ત્યારે પોતે તો દૂર ઊભી હતી. આલોકને પલળવું ગમતું. સાથે વૃત્તિ પણ પલળી હતી. બન્નેને પલળતાં શીલા જોતી હતી. ત્યારે શીલાને કશોય વિચાર નહીં આવેલો. મિત્રો છે. સાથે પલળે.

પણ કેવી લાગતી’તી વૃત્તિ ત્યારે !

વીજળીનો ઝબકારો થયો અને અત્યારે શીલાને જાણે એ વૃત્તિ દેખાઈ !

એક તો પાતળી અને વળી ચપોચપ કપડાં પહેરેલાં. ટોપ શરીર સાથે ચોંટી ગયું હતું અને એનાં....

તરત શીલાએ પોતાનો વિચાર કર્યો. એય એવી જ છે. વૃત્તિ સાથે શીલા પોતાની તુલના કરવા માંડી. એ પણ ચપોચપ કપડાં પહેરતી. હા, પલળી નહોતી. પણ એને લાગેલું એ વૃત્તિ જેવી જ મોહક છે. વળી એને લાગેલું કે એ વૃત્તિ કરતાં વધુ સુંદર છે. વૃત્તિ ગૌર અને એ પોતે ઘઉંવર્ણી. છતાં એ મનોમન પોતાનું ચડિયાતાપણું સિદ્ધ કરતી રહી.

પલળતાં પલળતાં વૃત્તિ-આલોક રૂમમાં આવ્યાં અને વૃત્તિ બાથરૂમમાં નાહવા ગયેલી. નાહીને આવેલી વૃત્તિની આંખમાં અષાઢ ઊભરાતો હતો. જોકે ત્યારે શીલાને નહીં દેખાયેલો. એ તો આલોકને જોતી’તી અને આલોકની નજર...

શીલાને એ દૃશ્ય અત્યારે તાદૃશ થયું.

એણે જાણેલી વાતનો તાર સાવ નવો નહોતો.

હવે રાત પડી હતી. વરસાદ તો રોકાવાનું નામ જ નહોતો લેતો. આખી રાત વરસતો રહ્યો. એ એકલી હતી. બેડરૂમમાં પડખાં ઘસતી રહી. બારી બહાર મ્યુનિસિપાલિટીના થાંભલા પરની લાઇટનું આછું અજવાળું એના રૂમમાં આવતું હતું. એ અજવાળામાં એને ભીંત દેખાતી હતી. ભીંતમાં ઊતરેલો ભેજ દેખાતો હતો. ભેજથી પડેલા ધબ્બા દેખાતા હતા. એ ધબ્બાના વિચિત્ર આકારો દેખાતા હતા. એમાં એક આકાર વૃત્તિ જેવો દેખાતો હતો. પાસે બીજો આકાર હતો..... છટ્ટ, એ આલોક નથી. આલોક તો નથી જ, અને એ હોય તોય... શું થાય ? શું કરી શકું હું ?! કદાચ મારી ઉદાસીએ જ.. શીલાએ જાતને તપાસી.

થોડી થોડી વારે વીજળી થતી હતી. એના પ્રકાશમાં ઘણું દેખાતું હતું. વીજળીના પ્રકાશમાં જમણી બાજુની દીવાલ પર લટકતી એની અને આલોકની તસવીર દેખાઈ. એ તસવીર પાછળ એક ચહેરો હતો. અત્યારે એને એ ઓળખાયો. એ તો.. વળી વીજળીનો ઝબકારો થયો. એ તસવીરની બાજુમાં એક ચાતકની તસવીર હતી. શીલાને એ દેખાઈ. આલોકને પક્ષીઓની તસવીર બહુ ગમતી. તસવીરનો ચાતક તરસ્યો લાગતો હતો. શીલાને ચાતકને બદલે

આલોક ગયો છે તો ધંધાના કામે જ. આમ તો એ ઘણી વાર જતો ત્યારે ક્યારેક વૃત્તિ અને શીલા સાથે પણ રહેતાં. પણ શીલાએ આ વખતે ન એને કહ્યું કે ન ફોન કર્યો. એને થયેલું કે ક્યાંક એનાથી વૃત્તિને જાણેલું પુછાઈ જાય અને જો વૃત્તિ... પણ કદાચ એ બહાર હોય તો ! છેલ્લે એકલી. ક્યાંક ગઈ પણ હોય ! કદાચ આલોક.....

અષાઢ બરાબર ખીલ્યો હતો. હેલીનાં એંધાણ વર્તાતાં તો. એ વાતાવરણમાં ક્યારે આંખ મીંચાઈ એનો ખ્યાલ જ ન રહ્યો. પરોઢે વીજળીના કડાકાથી સ્વપ્ન તૂટ્યું ત્યારે એની આંખ ખૂલી હતી. સ્વપ્નમાં એને વૈદર્ભીને જોયેલું. વનમાં અંધારામાં એકલી ભયજનક અવાજો સાંભળતી. એને ત્યારે ‘નળાખ્યાન’ની પંક્તિ સંભળાઈ હતી : ‘વૈદર્ભી વનમાં વલવલે, અંધારી રાત; ભામિની ભય પાસે ઘણું એકલડી જાત.’ નળે એને છોડી દીધી હતી. ત્યાં જ એને લાગેલું કે કોઈ બારણે ઊભું છે. એણે સ્વપ્નમાં બારણું ખોલ્યું હતું અને જોયાં હતાં વૃત્તિને અને આલોકને.

પરોઢ થયું હતું. એણે સાંભળેલું : ‘પરોઢનું સ્વપ્ન તો સાચું જ પડે’. એ પલંગમાં થોડી વાર બેસી રહી. ‘એ તો જેવું વિચારીએ તેવું સ્વપ્ન આવે.’ એવું એની મમ્મીએ કહેલું અત્યારે યાદ આવ્યું. એણે ફરી ચાતકની તસવીર જોઈ. ફરી એને લાગ્યું એ તો આલોક છે. એણે ઊભા થઈ બારી ખોલી. વરસાદ અટક્યો નહોતો. બહાર અંધારું હતું. ઘડિયાળમાં જોયું. પરોઢિયાના પાંચ વાગ્યા હતા. એ ડ્રોઈંગરૂમમાં જઈને બેઠી. જાણેલું એનો કેડો મૂકતું નહોતું. સ્વપ્ન ભુલાતું નહોતું. વિચાર કરતી એ બેસી રહી. ત્યાં બેલ વાગ્યો. ‘અરે, છ વાગી ગયા !’ એ બોલી ને બારણું ખોલ્યું. દૂધવાળો હતો. તપેલીમાં દૂધ લેતી શીલાની સામે જોઈને એણે પૂછ્યું,

‘કેમ બહેન, તમારી આંખો સૂઝેલી લાગે છે ?’ શીલાએ કશો ઉત્તર ન આપ્યો.
‘બહેન બહુ વરસાદ પડ્યો. હજુ પડે છે.’

સવાર પડી હતી પણ અજવાળું આછું હતું. દૂધની તપેલી ગેસ પર મૂકી એ બેડરૂમમાં આવી. એણે એની ચાદર સંકેલી. આલોકની ચાદર તો એમની એમ જ પડી હતી. ઘેડ વાળેલી. એણે બારી ખોલી. બહાર ઊભેલી જૂઈ પલળીને થાકી ગઈ હોય તેવું લાગતું. એ પણ વિચારી વિચારીને થાકી ગઈ હતી. ડાળી પર બેઠેલું હોલું થરથરતું હતું. એને ઊડવાનું મન નહીં થતું હોય ! થડ પાસે ટ્રૂટિયું વાળીને સૂતેલું કૂતરું ધૂજતું હતું. મંદિરની ધજા ફરકતી નહોતી પણ ઘંટારવ સંભળાયો. કોઈ નિત્યક્રમ મુજબ મંદિરે ગયું હશે ! રસ્તા પર પાણી ભરાઈ ગયાં હતાં. દેડકાં ડ્રાઉં ડ્રાઉં કરતાં હતાં. કોઈ ન કળી શકાય તેવો ધ્વનિ-સંભળાતો હતો. બધું પલળી ગયું હતું. શીલાને કશું કરવાનું મન થતું નહોતું. એને ગેસ પર મૂકેલું દૂધ યાદ આવ્યું. બારી ખુલ્લી રાખીને એ કિચનમાં ગઈ. દૂધ થોડું ઊભરાયું કે તરત એણે ગેસ બંધ કરી દીધો. વળી એ સાંજની જેમ બાલ્કનીમાં જઈને ઊભી રહી. સામે દૂર પાણીમાં એ દરરોજ જોતી હતી તે ઝૂંપડું અડધું ડૂબેલું હતું. ઝૂંપડાને અડીને એક મકાન હતું - નળિયાવાળું, એમાં પણ પાણી ભરાઈ ગયાં હતાં. એણે પલળેલાં નળિયાં જોયાં. એને એનું નળિયાંવાળું ઘર યાદ આવ્યું. ચોમાસામાં ત્યાં ચૂવા થતા. એ દેખાતા. અહીં ફ્લેટમાં ચૂવા થાય તોય ન દેખાય. બધું ભીંતમાં ઊતરે. પછી ધબ્બા દેખાય.

‘ભલે દેખાય. પણ ભીંત થોડી પડાય ?’ શીલા મનમાં બોલી.

18

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા

(૮) ગઝલના તેજને ઝંખું : જગતમિત્ર, ૨૦૧૩, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮૦, રૂ. ૫૦/- (૯) તમારા નામનો સિક્કો : કુમાર જૈમિની શાસ્ત્રી, ૨૦૧૨, લજ્જા પબ્લિકેશન, વલ્લભવિદ્યાનગર, પૃ. ૭૮, રૂ. ૧૦૦/- (૧૦) એના ઘર ભણી : શિવજી રૂખડા, ૨૦૧૨, પ્રાચી પ્રકાશન, બગસરા, પૃ. ૬+૮૦, રૂ. ૧૦૦/-

‘આ ઝુબેદા અને આ કલ્લોલ’ શિરીષ પંચાલની સારી વાર્તાઓમાં ગણતરી કરી શકાય તેવી વાર્તા છે. ‘વેરઅવેર’ વાર્તામાં દીર્ઘાયુની કથા કહેતા વાર્તાનાયકના મનમાં સરલા પ્રત્યે જાગતા સંચલનો નવું રૂપ ધારણ કરીને જે ઉત્તમ પરિમાણ સિદ્ધ કરે છે, તેના કરતાં ‘આ ઝુબેદા અને આ કલ્લોલ’માં પ્રેમ-પદારથનો મહિમા થયો છે તે અત્યંત સૂક્ષ્મ અને સંકુલ છે. ‘વેરઅવેર’માંય કોમી તોફાનો છે, આ વાર્તામાં પણ કોમી તોફાનો છે. પણ બંનેની પરિસ્થિતિઓ અલગ અલગ છે. અહીં ધર્મનાં સઘળાં બંધનો ત્યજીને લગ્ન કરી આવેલાં બે પ્રેમીઓનાં વૃત્તિવલયોનું તાદૃશ્ય ચિત્રણ છે. બંને વચ્ચે અનન્ય કહી શકાય તેવો પ્રેમ છે. ધાર્મિકતાનાં આવરણો પોતાના પ્રેમને છેદી ન નાખે તેની તકેદારી રાખીને બંને બેઠાં છે. બંને એકબીજાના પ્રેમમાં ગુલતાન છે. સ્વજનો અને સગાંવહાલાંની નારાજગી વહોરીને પણ એમણે લગ્ન કરી લીધાં છે. બધાંથી વિખૂટાં પડેલાં આ પ્રેમીઓને કોઈની કશી પડી નથી. બધાંની ઐસીતૈસી કરીને બંને પોતામાં રમમાણ છે. વરસમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવો દિવસ જતો કે કલ્લોલ ઝુબેદા માટે ફૂલનો ગજરો ન લાવ્યો હોય... પાંચ પાંચ વર્ષ સુધી આમ પ્રેમનું ગાડું ચાલે છે. તે દરમિયાન ઝુબેદાને સારા દિવસો જાય છે. બંને આવનાર બાળક માટે મોટા મોટા મનસૂબા ઘડે છે. સાથે સાથે ચિંતાય થાય છે કે કોણ મદદે આવશે ? ઝુબેદાની માને તો દીકરાઓ ફરકવા દે તેવા નહોતા તો કલ્લોલની મા તો ઝુબેદાના પડછાયાથી અભડાઈ જતી હતી. માત્ર આશ્વાસન ઝુબેદાની ફોઈ તરફથી મળે છે. એ ઝુબેદાની સુવાવડ કરાવવા આવવાની છે, પરંતુ કુદરતનું કરવું તે ઝુબેદાને કસુવાવડ થઈ જાય છે.

ઝુબેદાની કસુવાવડ થઈ ગયા પછી પણ કલ્લોલના વર્તનમાં ફેર પડતો નથી. હતાશ થયેલી ઝુબેદાને એ સાચવે છે – રીઝવવા પ્રયત્ન કરે છે. આમ એમનું લગ્નજીવન આનંદમય સ્થિતિમાં છે તેમાં એક નવી પરિસ્થિતિનું ઉમેરણ બંનેના ભીતરને ડામાડોળ કરી મેલે છે. ધાર્મિકતા સામે પ્રેમીઓનાં મન પણ વિચલિત થઈ જાય છે. મનમાં ઘર કરી ગયેલી જાતિગત સંવેદનાઓ પ્રેમીઓને પીડા આપે છે. ‘મેચમાં પેલાઓ જીત્યા એટલે તમારાવાળા ફટાકડા ફોડવા બેસી ગયા !’ આ તમારા-અમારાવાળી લાગણી બંને વચ્ચે ધીરે ધીરે પાંગરતી જાય છે. આ બંને પ્રેમીઓના સેતુબંધને તોડનારાં કલ્લોલનાં આ વિધાનો ધાર્મિકતાની હવામાંથી પ્રગટ્યા છે. કલ્લોલ અને ઝુબેદાના પ્રણયરાગમાં

આડખીલીરૂપ બનતી આ ધર્મની આડશ સાચે જ ચિંતાજનક બની રહે છે. કલ્લોલ કરતાં ઝુબેદા વાતને વાળી લે છે. વાત આગળ વધીને ભયંકર સ્વરૂપ ન લે તેની એ તકેદારી રાખે છે. દરેક વખતે ઝુબેદા નમતું જોખીને જીવનને મધુરમય બનાવવા મથે છે. બંને વચ્ચે થતા વિવાદને એ ટાળે છે. એટલે એ ‘ચાલો, હમણાં તો આ વાત બાજુ પર મૂકીએ. પછીની વાત પછી.’ એવું કહીને વાત વાળી લે છે. ઝુબેદાના આ વર્તનમાં પુરુષ કરતાં સ્ત્રીમાં પ્રેમનો મહિમા કેટલો બળકટ છે તે સંકેતો પડેલા છે. બંને પાત્રો વચ્ચેની આ ભિન્ન ભિન્ન લાગણીઓ ચિત્રિત કરવામાં લેખકની આત્મસૂઝમાં તાટસ્થ્ય છે.

કૃતિની ચિત્રાત્મક અભિવ્યક્તિમાં પ્રયોજાયેલી ગદ્યની તરાહોનું પણ અહીં મહત્ત્વ છે. ઝુબેદાના સાહજિક અને કલ્લોલના કઠોર વલણમાં આવતા ભાવપલટાઓમાં સહેતુક થયેલું પ્રયોજન કૃતિના અર્થસંદર્ભને સ્પષ્ટ કરવામાં સહાયક બને છે. ગદ્યમાં જે સંકેતાત્મક નિરીક્ષણો છે તે જ આ કૃતિને તારનારું પરિબળ છે. કલ્લોલ અને ઝુબેદાના પ્રણયરાગી સંબંધો અને ધાર્મિક તોફાનોને કારણે તેમાં આવેલી કૌતુકરાગી ચેષ્ટાઓ આ કૃતિના આસ્વાદનું કારણ બને છે. ક્રિયાક્ષમ પ્રયુક્તિઓ દ્વારા અભિવ્યક્તિની કળાક્ષમતા તાગવામાં ગદ્યનું જતન થયું છે તે ધ્યાનપાત્ર છે. ‘અને ત્યાં... અને ત્યાં તો... ના, જવાળામુખી ફાટી નીકળ્યો નહોતો, ચક્રવાત-પ્રતિચક્રવાત પવનોવાળી આંધી ફૂંકાઈ ન હતી, બારે મેઘ ભેગા થઈને ચારેબાજુ જળ જળ જળ થઈ ગયાં ન હતાં કે મરકી-કોગળિયાનો વાવર ફાટી નીકળ્યો ન હતો. શંકર ડમરું લઈને તાંડવ નૃત્ય કરતાં કરતાં ત્રીજા આંખ ખોલી બેઠા ન હતા કે મહિષાસુરને મારવા દુર્ગા ત્રિશૂળખડગ લઈને દસે દિશાઓમાં ધૂમી વળી ન હતી. માત્ર માણસની આંખ જ ત્રાંસી થઈ હતી. અને એટલામાં જ ચારે બાજુ અગનજવાળાઓ પ્રગટી ઊઠી, લોહીના ફુવારા ઊડ્યા અને એના રેલેરેલા ઠેર ઠેર પહોંચ્યા...’ આ ગદ્યખંડમાં કોમી તોફાનોને લગતી વિગતોમાં રહેલી કળાત્મક દૃષ્ટિ તરત જ ધ્યાન ખેંચે છે. આવી વિવિધ ગદ્યછટાઓ બંને પાત્રોની ઓળખ ઊભી કરવામાં કારગત નીવડી છે.

આ કૃતિનો રચનાઘટ પાત્રમાનસ અને તેમાંથી પ્રગટતી સંવેદના પુષ્ટ કરવા સંદર્ભે થયો હોવાથી ઝુબેદા અને કલ્લોલમાં અકબંધ રહેલા પ્રેમનો અંતે વિજય થાય છે. તોફાનોના કારણે બંનેનાં મન પર પડેલી અસરનું નિરસન થાય છે. અહીં લેખકે દાખવેલો પુરુષાર્થ એળે ગયો નથી. બંને વચ્ચે ક્યારેક ઊભી થતી તનાવની રેખાઓ પેલા પ્રેમના તંતુઓને પ્રગાઢ બનાવવામાં સહાયક બને છે. ઝુબેદા મુસ્લિમ હોવા છતાં હિંદુ તરીકેના સઘળા આયામો પોતાની અંદર રાખીને ચાલી છે. એટલે પેલી તનાવની ખેંચાયેલી રેખાઓનો આપોઆપ છેદ ઊડી જાય છે. કલ્લોલના મનનો અભાવ ખુલ્લી રીતે પ્રગટ્યો નથી. છતાં કેટલાક પ્રસંગે મનમાં સળવળતી લાગણીઓ ક્યારેક એ પ્રગટ પણ કરી

દે છે. ઝુબેદા પ્રેમસંબંધ પરત્વે વધારે પડતી ગંભીર છે. એ કલ્લોલના મનની લાગણીઓ સમજે છે. પરંતુ જે રીતે શહેરમાં તોફાનો થયાં છે તેથી એ વ્યગ્ર છે. બંને વચ્ચે આ તોફાનોએ સહેજ તિરાડ પાડી છે. ઘરાનો પહેરવા સજ્જ થયેલી ઝુબેદા કલ્લોલની કડવાશભરી આંખો જોઈને ઘરાનો પહેરતી નથી. અજાણી વ્યક્તિઓની જેમ સામે કે સાથે બેસવું તે બંને માટે કેટલું હિતકર છે ? ‘આપણે બાળકનું નામ શું પાડીશું ?’ એવું કહેતી ઝુબેદા તો માત્ર બંને વચ્ચેનું મૌન તોડે છે. માત્ર કહેવા ખાતર ‘છોકરી આવે તો મહેરુન્નિસા અને છોકરો આવે તો કિરાત’ એવું બોલીને કલ્લોલની અપ્રગટ સંવેદનાને ટપારે છે. ‘છોકરીઓનાં નામ તો કેવાં રૂડાંરૂપાળાં પાડવાં જોઈએ. હિરણ્યા, શાશ્વતી, ઋજુતા, કૌમદી, કુંદા... આટલાં બધાં સુંદર નામ છોડીને તને આવું નામ સૂઝે છે ?’ કલ્લોલનો ઘટસ્ફોટ ઝુબેદાને ખામોશ કરી દે છે. તે પછીનો પ્રસંગ આ વાર્તાનું આધારબિંદુ બની રહે છે.

જુઓ :

કલ્લોલના ચહેરા પર ફરી કરચલીઓ પડી, ‘અરે મને તો એમ કે...’

‘ના ભાઈ ના, કલ્લોલ, એક વાત કહું ? આ તોફાનોમાં... આ તોફાનોમાં હું તૈયાર નથી.’

‘એટલે ?’

‘આ હિંસક, હડકાઈ બનેલી હવામાં મારે મા બનવું નથી.’

‘એમ ?’ કલ્લોલ ત્યાંથી એકદમ ઊભો થઈ ગયો. તેને થયું કે ઝુબેદા નાની વાતને મોટું સ્વરૂપ આપી રહી છે. ‘ઝુબેદા, કોઈ પણ સમયની હવા હિંસા વિનાની હોય છે ખરી ? તો તો આ સંસાર ક્યારનો અટકી ગયો ન હોત ?’

‘મારે બીજી કોઈ દલીલ સાંભળવી નથી. જનમ તારે નથી આપવાનો, મારે આપવાનો છે... નવ નવ મહિના સુધી આ ગંધાતા વાતાવરણમાં જીવને ઉછેર્યાં કરવાનો ?’

‘હાં તો ઝુબેદાબાનુ, પેલા તૈમૂર લંગ અને મહંમદ ગઝની ચઢી આવ્યા ત્યારે શું હિંદુ સ્ત્રીઓ પતિઓને પાસે ફરકવા જ નહોતી દેતી ?’

– બંનેની વચ્ચેની આ હુંસાતુંસી બંનેના આંતરમનમાં અભાવ ઊભા કરે છે. આવી અભાવગ્રસ્ત સ્થિતિમાં બંને વચ્ચે ચાલતા સંવાદોમાં કડવાશ લાવી દે છે. ‘પેલા આછા પારદર્શી ગાઉનમાંથી દેખાતી કાયાનો જાદુ ઓછો થઈ ગયો લાગે છે.’ એવું કલ્લોલની દષ્ટિમાં વરતાય છે. આ દષ્ટિભેદ એને જુદા જુદા પેંતરા રચવા પ્રેરે છે. એટલે તો ઝુબેદાના હૈયામાં જે છે તે હોઠે લાવવા માટે કહે છે : ‘તને ગમતી પાંચ અભિનેત્રીઓનાં નામ આપ જોઈએ.’ કલ્લોલના વર્તનને પારખી ગયેલી ઝુબેદાને આ વખતે પહેલી વાર ડર લાગે છે. એ ઝટપટ બોલી નાખે છે : ‘મીનાકુમારી... નરગીસ...

મધુબાલા... નિમ્મી અને વહીદા રહેમાન...' અભિનેત્રીઓનાં નામ સાંભળતાં જ કલ્લોલ ઝુબેદાથી દૂર સરકી જાય છે. તેને લાગે છે કે ઝુબેદા પકડાઈ ગઈ છે. એને પોતાનું હૃદય ચિરાતું લાગે છે. આ વખતે ઝુબેદાને લાગે છે કે કલ્લોલે આ ભોળાભાવે પૂછ્યું છે કે પોતાની સાથે કોઈ રમત માંડી બેઠી છે ! ઝુબેદા પણ કલ્લોલના જેવી જ રમત રમતાં પૂછે છે : 'તું તારા પાંચ અભિનેતાઓનાં નામ આપ જોઉં.' કલ્લોલ તો સજ્જ અને સભાન હતો. એની વૃત્તિઓમાં ધાર્મિક વાડાબંધીનું સંક્રમણ ચાલતું હતું. એટલે એ તો 'અશોકકુમાર, રાજકપૂર, દેવઆનંદ, ગુરુદત્ત, અમિતાભ' જેવા પાંચેપાંચ હિંદુ અભિનેતાઓનાં નામ ઝપાટાબંધ બોલી જાય છે. બંને પ્રેમ કરીને સાથે જોડાયાં છે. બંનેનાં મનમાં વિલક્ષણ ધર્મગત લાગણીઓ કયા કારણે ઊભી થઈ ? અહીં અનેક પ્રશ્નો છે. આ પ્રશ્નો પડતર રહ્યા નથી. તેના ઉકેલની દિશામાં અગ્રેસર થઈને વાર્તાકારે પાત્રોનો આંતરૂદ્ધ ચિત્રિત કર્યો છે. તોફાનોને કારણે ઊભી થયેલી સમસ્યા ધાર્મિક લાગણીઓને પોષે છે, પરંતુ એ સામે પ્રેમની ઉત્કટ લાગણીઓ કૃતિમાં કેન્દ્રબિંદુએ રહીને બધી ગ્રંથિઓને તોડે છે. આ માટે લેખકે ઝુબેદાના પાત્રને ખપમાં લીધું છે. મુસ્લિમ સ્ત્રી હોય કે હિંદુ સ્ત્રી, સામાજિક બંધનો સાથે નાતો જાળવી; સાંસારિક જીવન સહેતુક જીવવાની સમજ પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓમાં વધારે હોય છે. તોફાનોને કારણે કલ્લોલનું મન વિચલિત થયું છે. એ તો હિંદુવાદી વલણને અંતરમાં પોષવા માંડ્યો છે. ઝુબેદા એના હિંદુવાદી વલણને નકારી માનવતાવાદી વલણને પોષે છે. કલ્લોલને એ સારવા મથે છે : 'ઝુબેદાને થયું કે કલ્લોલને હવે વારવો પડશે ? પણ માત્ર તેને જ વારવાનો હતો ? મારા મનના કોઈ ખૂણામાં કશું ભરાઈ તો નથી ગયું ને ? અને ધારો કે ભરાયું હશે તોય અસાવધપણે જ ભરાઈ ગયું હશે ને ? હવે આ વાત આગળ ચાલશે તો વધુ ફુટકાર, તણખાના અનુભવો થાય પણ ખરા ને ઝુબેદા થયરી ઊઠી. ફરી બંને ચૂપચાપ પડી રહ્યાં.' ઝુબેદાને જે વિચાર આવે છે તે અમલમાં મૂકે છે. ઝુબેદાનું માનસપરિવર્તન એની ખુદની સમજને કારણે થયું છે. કલ્લોલનું માનસપરિવર્તન ઝુબેદા દ્વારા કરાવીને વાર્તાકારે દાખવેલી સૂઝસમજ વાર્તાને વેંત ઊંચી રાખે છે.

વાર્તામાં દરેક પ્રસંગનું નિરૂપણ સાહજિકતાથી થયું હોઈ, વાર્તાના નિરૂપણમાં ક્યાંય આયાસ વરતાતો નથી. બંને વચ્ચે થયેલી ચડસાચડસી ઝુબેદાના મનને ટપારે છે. બધા સાથે છેડો ફાડીને એ કલ્લોલની સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાઈ છે. હવે એને એમ લાગવા માંડ્યું છે કે પોતે કશીક ભૂલ તો કરી બેઠી નથી ને ! એના મનમાં ઊપસી આવેલું આ તારણ એને કશોક અણધાર્યો નિર્ણય કરવા પ્રેરે છે. ઝુબેદાએ આ કયો નિર્ણય કર્યો તેની ઝાઝી લપછપમાં પડ્યા વિના લેખકે ક્રિયાઓ દ્વારા આ નિર્ણય પ્રત્યક્ષ કર્યો છે. દિવસો - અઠવાડિયાં વહી ગયાં પછી ઝુબેદાએ કરેલા નિર્ણયની ઘડીઓ આવે છે. કલ્લોલને ખ્યાલ ન આવે તે રીતે વહેલી ઊઠેલી ઝુબેદા કાંથા ભરતની રેશમી સાડી

ગુજરાતી ઢબે પહેરે છે. કપાળમાં ચાંલ્લો કરે છે. છીછરી વાટકીમાં દિવેટ મૂકી ઘી પૂરી દીવો પ્રગટાવે છે – ઝુબેદાની આ ક્રિયાઓ કયા કારણસર થઈ ? તોફાનો વખતે બંને વચ્ચે ઊભો થયેલો તનાવ ઝુબેદાને કશોક નિર્ણય કરવા પ્રેરે છે તે આ જ નિર્ણય... હવે તે કલ્લોલમય બની ગઈ છે. આ નિર્ણય બંને વચ્ચેનું અંતર ઘટાડી બંનેને એકમેક સામે છે. કલ્લોલના મનમાં પેદા થયેલી ભેદરેખાનું ઝુબેદા આ રીતે હનન કરીને ઠસાવે છે કે પોતે હવે કલ્લોલથી બિલકુલ જુદી નથી. બંને વચ્ચેનું અંતર ઘટાડવામાં છેવટે તો પ્રણયરાગનું મહત્ત્વ જ અગત્યનું પુરવાર થઈ રહે છે. મન પલટી નાખે તેવાં કારણો વચ્ચે પ્રેમની બળવત્તર સંવેદનાઓ જ મનુષ્યનો આધાર બની રહે છે. ગંધાતા વાતાવરણમાં જીવને નહિ ઉછેરવાની જિંદ લઈને બેઠેલી ઝુબેદા કલ્લોલને તાબે થાય છે. તાબે થવામાં રહેલું આશ્વાસન પ્રેમની પૂર્તિ રૂપે છે. આ આશ્વાસન જ બંને વચ્ચેની કડવાશ મટાડે છે. લગ્ન પહેલાં બંને વચ્ચે યોગવટ થઈ હતી કે કલ્લોલે ઝુબેદાને ચાંલ્લો કરવા માટે ક્યારેય દબાણ ન કરવું. એ યોગવટને કારણે તો કલ્લોલે ઝુબેદાને ક્યારેય ચાંલ્લો કરવાનું દબાણ કર્યું નહોતું. કલ્લોલના દબાણને વશ થઈને ઝુબેદાએ ચાંલ્લો કર્યો નથી. અત્યારે કરેલો ચાંલ્લો ઝુબેદાની ખુદની સમજને વશવર્તીને થયેલો ચાંલ્લો છે. ઝુબેદાની આ સમજ કૃતિમાં નવું પરિમાણ ઊભું કરે છે. એટલે તો કૃતિના અંત સામે કોઈ પ્રશ્નો રહેતા નથી. ઝુબેદાને કાંથા ભરતની સાડીમાં ચાંલ્લા સમેત ઊભેલી જોઈને આશ્ચર્ય પામેલો કલ્લોલ ચાંલ્લો ભૂંસી નાખવા જાય છે ત્યાં ઝુબેદા અને એમ કરતાં રોકે છે. ઝુબેદાના મોંને જોતાં જ ‘પણ લાગે છે તો તું સુંદર’ એમ કહીને ચુંબન કરી બેઠેલા કલ્લોલને ઝુબેદા ખુશ કરી મેલે તેવા સમાચાર ‘આજે મને ત્રણ દિવસ ઉપર થઈ ગયા છે...’ જણાવી કૃતિમાં ઊભાં થયેલાં બધાં જ સમીકરણો ઊંધાં પાડી દે છે. કૃતિને અંતે પ્રગટતો આ અર્થસંદર્ભ ઔપચારિક નથી. એના નાણાવાણા કૃતિના અન્ય પ્રસંગો સાથે સંધાયેલા છે. પ્રારંભ, મધ્ય અને અંતમાં વસ્તુનું સન્નિધિકરણ તરત જ ધ્યાન ખેંચે છે. વિલક્ષણ લાગતું ઘટનાતત્ત્વ રચનાચાતુરી બની ન જાય તેની તકેદારી અને કૃતિના નિર્વહણમાં વાર્તારસનું રસાયણ – આ કૃતિને વિલક્ષણ બનાવે છે. ઝુબેદા અને કલ્લોલની સમસંવેદના, તંગ મનોદશા અને ભાવપલટામાં રહેલી રૂપાંતરપ્રક્રિયા અસરકારક છે. બંને પાત્રોની લાગણીઓ અને માન્યતાઓ છેદીને એકમેકને જોડતી કડીઓનું નિર્માણ જ આ કૃતિને મહત્ત્વની કૃતિ તરીકે સ્થાપી આપે છે.

અમારે ફ્લેટ ખરીદવાનો હતો. એક એપાર્ટમેન્ટમાં ફ્લેટ જોવા ગયાં. સ્વાભાવિક છે કે ફ્લેટ જોતા પહેલાં બેઝમેન્ટમાં નજર કરીએ. અમે તો આનંદમાં આવી ગયાં – ‘અહીં તો બે-બે લિફ્ટ છે... કશી ચિંતા નહિ, એક બગડે તો બીજી તો છે જ...’

જેની પાસેથી અમારે ફ્લેટ લેવાનો હતો તે ભાઈએ પણ અમારું મન વાંચી લીધું. તે બોલ્યા, “અરે, અહીં તમારે કંઈ ફિક્કર નહિ... બબ્બે લિફ્ટ... એકાદી ખરાબ થાય, તો બીજી તો છે જ...” અમને ફ્લેટ ગમી ગયો એટલે લઈ લીધો અને રહેવા પણ આવી ગયાં.

પણ રહેવા આવ્યા ને એકાદ મહિનો થયો, ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે ‘બીજી તો છે જ’ – એમ નહિ, પણ ‘બીજી જ છે !’ એટલે કે પહેલી લિફ્ટ તો મોટાભાગે બંધ જ રહે છે... બીજી લિફ્ટ ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે... જે ગણો તે બીજી લિફ્ટ જ છે. પહેલી તો હોવા છતાં પણ નથી.

એપાર્ટમેન્ટના જાગ્રત રહેવાસીઓએ પ્રમુખ પાસે રજૂઆત કરી અને પહેલી લિફ્ટ રિપેર કરવાના ખર્ચનો અંદાજ કઢાવવા માટે મિકેનિકને બોલાવ્યો. તેના મત પ્રમાણે લગભગ પંચોતેર હજારનો ખર્ચ થાય એમ હતો. “આટલાં બધાં વર્ષ ચાલવાથી લિફ્ટ ઘસાઈ ગઈ છે, આટલો ખર્ચ તો થાય જ. અને હા, ત્યાર પછી પણ કેટલું ચાલે તે નક્કી નહિ, કારણ કે સાવ ઘસાઈ ગઈ છે.” ‘આટલી મોટી રકમ અને તે પણ રિપેરિંગમાં ?’ તેને વિદાય કરવામાં આવ્યો. પહેલી લિફ્ટ આવી રીતે સાવ બંધ પડી. ‘અત્યારે આટલી રકમ ખર્ચી રિપેર થોડી કરાવાય ? પછી નવી લિફ્ટ જ લઈ લઈશું’ – આવું સર્વાનુમતે નક્કી થયું.

બીજી લિફ્ટ એકલપંડે બોજ ઉઠાવતી રહી. થોડા મહિના સરસ ચાલ્યું. બધાને રૂપિયા પંચોતેર હજાર બચાવ્યાનો આનંદ હતો. પણ એક દિવસ બીજી લિફ્ટ પણ બગડી. ફરી પેલા મિકેનિકને બોલાવવામાં આવ્યો. બધાએ કહ્યું, “જુઓને, એકાદ લાખનો ખર્ચ ભલે થઈ જાય, પણ બંને લિફ્ટ રિપેર થઈ જતી હોય તો !”

મિકેનિકે લિફ્ટ ચેક કરી. “કેટલાં વર્ષ થયાં આ બંને લિફ્ટને ?” “અઢાર-ઓગણીસ વર્ષ થયાં.”

“અહીં સર્વિસ કરવા કોણ આવે છે ?”

“જુઓ ભાઈ, આ એપાર્ટમેન્ટમાં ઘણા ફ્લેટ છે. એમાંના અડધોઅડધ લોકો સર્વિસ કરે છે. એ બધા સર્વિસ કરવા બહાર જાય છે. કોઈ ગામમાં તો કોઈ બહારગામ.

પણ અહીં એપાર્ટમેન્ટમાં સર્વિસ કરવા કોઈ આવતું નથી. કદાચ ટ્યૂશન કરાવવા કોઈ આવતું હોય, તો એ તો એકલદોકલ હોય, એની અવરજવરથી લિફ્ટ ઘસાઈ જાય કે એને નુકસાન થાય એવું બનવાની સંભાવના નહિ.” ભૂતપૂર્વ પ્રમુખે વિશાળ રણમાંના છૂટાછવાયા થોર જેવા, મોટી ટાલમાં રહેલા વાળના ઝૂમખા પર હાથ ફેરવતા ફેરવતા મિકેનિકને પરિસ્થિતિથી વાકેફ કર્યો. “એમના માથા પર થોડાક જ વાળ હતા એટલે તેઓ વાળ પર હાથ ફેરવતા હતા કે કાયમ હાથ ફેરવતા હતા એટલે થોડાક જ વાળ હતા ?” – આવું હું વિચારી રહ્યો. બીજી શક્યતા સત્યની વધુ નજીક જણાતી હતી, કારણ કે તેઓના હાથ જ્યાં અડે ત્યાં બધું સાફ થઈ જતું. તેઓ પ્રમુખ હતા ત્યારે એપાર્ટમેન્ટની તિજોરી સાફ થઈ ગઈ હતી, તો વાળની શી વિસાત ? પણ તેમણે ઉપર મુજબ આપેલી સફાઈથી મિકેનિકનું મોં ઊલટું બગડી ગયું... “અરે, હું એવા સર્વિસવાળાની વાત નથી કરતો... અહીં લિફ્ટની સર્વિસ કરવા કોણ આવે છે ?”

હવે વર્તમાન ઉપપ્રમુખે મોરચો સંભાળ્યો – “જુઓ ભાઈ, અહીં ક્યારેય લિફ્ટ બગડતી નહોતી એટલે સર્વિસ કરવા કોઈ આવતું નથી.”

“પણ બગડે નહિ એટલે સર્વિસ નહિ કરાવવાની ? થોડા થોડા ટાઈમે સર્વિસ તો કરાવવી જોઈએ ને ?”

“.....”

“સર્વિસ કરાવતા હોય તો લિફ્ટ વરસોનાં વરસો ચાલ્યા કરે... ઘસાય નહિ. તમારી આ બંને લિફ્ટ તો ઘસાઈ ઘસાઈને ઠેકાણે થઈ ગઈ છે.”

“લિફ્ટની સર્વિસ કરાવવાનું આટલાં વર્ષ કોઈને સૂઝ્યું નહિ ?” જેમના ગોઠણના સાંધા ઘસાઈ જવાથી એક પગ પર હાથ મૂકીને ચાલતા અને એપાર્ટમેન્ટની શરૂઆતથી જ કારોબારીમાં રહેલા એક કારોબારી સભ્યે આકોશ વ્યક્ત કર્યો. તેઓ કારોબારી સભ્ય હોવા છતાં અવારનવાર મેઈન્ટેનન્સ ચાર્જ ભરવાના ધાંધિયા કરતા હતા. લિફ્ટ બગડવી શરૂ થઈ ત્યારથી તેઓ નિયમિત મેઈન્ટેનન્સ ચાર્જ ભરવા લાગ્યા છે, કારણ કે દાદરા ચડવામાં સૌથી વધુ તકલીફ તેમને પડે છે.

જેવા તેઓ આકોશથી બોલ્યા કે તેમના આકોશ કરતા અનેકગણા રોષથી બધા તેમની સામે જોવા માંડ્યા. તેમનું મોં વસાઈ ગયું. વાતાવરણ શાંત થઈ ગયું. સૌ એકબીજાની સામે જોવા લાગ્યા. ટોપ ફ્લોર પર રહેતા એક ઠીંગણા રહેવાસીએ પગના અંગૂઠા પર ઊંચા થઈ બાજુમાં ઊભેલ લંબૂસના કાનમાં કહ્યું, “પ્રમુખ જ બધા એવા બને છે ને... કંઈ કરતા જ નથી... મારું તો મગજ ઘસાઈ જાય છે.. લિફ્ટ તો ઘસાઈ જ જાય ને...”

“મોં તો એટલે જ કારોબારીમાંથી રાજીનામું આપી દીધું...” લંબૂસે મોં બગાડતાં કહ્યું.

એપાર્ટમેન્ટમાં નવા રહેલા આવેલા, સર્વિસ પર કાયમી મોડા જતા એક સરકારી

અધિકારી બોલ્યા, “આટલાં-આટલાં વરસોમાં કોઈને સમયસર સર્વિસ કરાવવાનો ખ્યાલ ન આવ્યો ?”

“હવે તમે તો હમણાં આવ્યા... તમને શું ખબર હોય ? એટલું બધું આવડતું હોય તો બનો લ્યો પ્રમુખ... કાલથી તમે પ્રમુખ ! સંભાળો વહીવટ ને કરાવો બધું સમયસર.” વર્તમાન પ્રમુખ સાથે ઉપરઉપરથી સારા સંબંધ રાખતા, પણ તેના કટ્ટર વિરોધી એવા એક વેપારીએ ચશમાંની સાઈડમાંથી ત્રાંસી આંખે પ્રમુખ સામે જોતાં રોકેટ છોડ્યું, પ્રમુખનું મોં ઝડપી બોલરનો બાઉન્સર વાગ્યો હોય એવું થઈ ગયું.

દાણી સ્ત્રીઓ પણ ત્યાં સુધીમાં આવી ગઈ હતી. “આપણે ઘર દર વર્ષે કેવાં સાફસૂફ કરીએ છીએ. આ જેન્ટ્રસને કોઈને આટલાં વર્ષ વિફ્ટ સર્વિસ કરાવવાનું સૂઝ્યું નહિ ?”

“તો શું ? ઘરનું તો એક કામ નથી કરી શકતા, પણ આવી વસ્તુમાં ધ્યાન ન પડે તો શું કામનું ?”

“મારા હસબન્ડ શાક લેવા, દળણું દળાવવા, છોકરાને લેવા-મૂકવા, ભંગાર/પરતી આપવા, ઈસ્ત્રીનાં કપડાં લેવાં-આપવાં, કચરો ફેંકવા – એમ કોણ જાણે કેટલી વાર વિફ્ટમાં જતા હશે, પણ એમને ક્યારેય એવો ખ્યાલ ન આવ્યો કે આ વિફ્ટની સર્વિસ કરાવવી જોઈએ... હવે કેવા હેરાન કરે છે ! દળણું દળાવવા જાય તો કેટલી વારે પાછા આવે... ૨૦-૨૫ પગથિયાં ચડે, વળી પોરો ખાય, વળી ૧૫-૨૦ ચડે ને આરામ કરે. ઘરમાં છોકરાં ‘ભૂખ લાગી ભૂખ લાગી’ કરતાં હોય પણ આ લોટ લઈને આવે, તો રોટલી માંડું ને !” એક બહેને પોતાના કમભાગીપણાની વાત પોતાની પડોશણને જ સંભળાવ્ય એવા ધીમા અવાજે કહી. અત્યારે તેમણે એટલા ધીમા અવાજે વાત કરી કે તેમની બાજુમાં ઊભેલ પડોશણ સિવાય કોઈને સંભળાયું નહિ. પણ ક્યારેક ઘરમાં તેમની બાજુમાં જ ઊભેલ તેમના પતિને તેઓ એવી રીતે આજ્ઞા કરતા કે પડોશણ તેના પોતાના ઘરમાં જ બેઠા બેઠા સાંભળી શકતી. ત્યારે તેને નજીક હોવાની જરાપણ જરૂર રહેતી નહિ.

સ્ત્રીઓના ટોળામાંથી એક અવાજ સંભળાયો – “તમારા જેન્ટ્રસથી શેક્યો પાપડ નથી ભાંગતો, તો પછી આ કમિટીઓ બનાવીને શું કામ બેઠા છો ? વિખેરી નાખો કમિટીઓ... ૨૬ કરો બધા હોદ્દા.” બધા પુરુષોની નજર સ્ત્રીઓના ટોળા તરફ ખેંચાઈ. ઘરના સભ્યોની અનિચ્છા છતાં પ્રમુખ બનેલા વર્તમાન પ્રમુખશ્રીના પત્નીનું આ મધુર વાક્ય હતું.

બીજી અમુક વ્યક્તિઓને પ્રમુખ બનવા ન દેવા માગતા અને આથી જ વર્તમાન પ્રમુખને ચાલુ રાખવામાં ખૂબ રસ ધરાવતા એક કમિટી મેમ્બર તાડૂક્યા, “હા, હા, તો આપી દો બધો વહીવટ આ લેડિઝ ડિપાર્ટમેન્ટને... પછી જુઓ કેટલી વીસે સો થાય છે... અરે, તમે લોકો તો ગેલેરીમાંથી કચરો ફેંકવાનું ને બીજા પર અંઠવાડના તપેલા

ઊંધા વાળવાનું બંધ કરો ને, તોય બસ ! આખો દિવસ જાતજાતના પાણી ને રગડા આ ફેંક્યા નીચે...”

પોતાની પત્નીની વાત કાપનાર તે ભાઈ તરફ પ્રમુખશ્રી માનની નજરે જોઈ રહ્યા. ‘કાશ પોતે પણ એવું કરી શકતા હોત !’

પેલા ભાઈના ટેકામાં માથામાં મેંદી નાખેલ એક પ્રૌઢ બોલ્યા, “હા, સાચી વાત છે... આ ગઈ કાલે જ હું દુકાને જતો હતો, કે ઈડલીનું ખીરું પડ્યું મારે માથે, બોલો !”

ખૂણામાં ઊભેલા બે યુવાનમાંથી એકે બીજાના કાનમાં કહ્યું, “એ કંજૂસે તો ઈ ખીરું ય દુકાને જઈ વેચી નાખ્યું હશે...” બંનેએ હસીને એકબીજાને તાળી આપી.

ઈડલીના ખીરાની વાત સાંભળતાં જ પરમદિવસે ઈડલીનું ભોજન પામીને ધન્ય થનાર એક યુવાનનું મોં પાન ખાતાં થંભી ગયું. તેણે સ્ત્રીઓના ટોળામાં ઊભેલી તેની પત્ની સામે જોયું. તેની પત્નીએ પણ ઉપરનું વાક્ય સાંભળી તેના પતિ ભણી નજર ફેંકી. યુવાને પ્રશ્નસૂચક નજરે જોયું. તેની પત્નીએ તોફાની સ્મિત કરી હકારમાં ધીમેથી ડોકું હલાવ્યું ! યુવાને ડોળા તતડાવ્યા. યુવતીએ નારાજ થઈ નજર ફેરવી લીધી.

“અમે લેડિઝ જેમ ઘર સંભાળી શકીએ ને, એમ એપાર્ટમેન્ટનો વહીવટ પણ સંભાળી શકીએ. હા, એમાં કોઈ શંકા નથી. પણ અત્યારે નહિ. અત્યારે તો તમારા કરેલા તમે ભોગવો. વિફ્ટનું બધું સરખું કરાવો. પછી આપો અમને વહીવટ... બતાવી દઈએ...”

“ભાઈઓ તથા બહેનો, જુઓ, જુઓ... શાંતિ... શાંતિ... આમ એકબીજા પર દોષારોપણ કરવાથી કંઈ નહિ વળે. આપણે બીજા પર રોષ ન ઠાલવવો જોઈએ. આ પ્રશ્ન આપણો છે અને આપણે જ એને ઉકેલવો જોઈએ.” પોતાને શરદી થાય તોય બીજા ડોક્ટર પાસે દવા લેવા જતા (તેઓની દવાથી કોઈને સારું થતું નથી એની ખબર હોવાથી) ડોક્ટરસાહેબે બધાની વચ્ચે ઊભા રહી બોધ આપ્યો. “આપણે અંદરોઅંદરની વાતચીતથી અને દલીલોથી વાત આગળ નહિ વધારી શકીએ. આપણે મિકેનિકને જ પૂછીએ કે હેં ભાઈ, આનો શો ઉપાય છે ?” પોતાને કોઈ ગ્રહ નડે છે એવું માનતા કોઈ જાતક જ્યોતિષને પૂછે એવો પ્રશ્ન મિકેનિકને પૂછવા સૌ અધીર બન્યા. મિકેનિકને પૂછ્યું, “શો ઉપાય છે ?”

મિકેનિક ક્યારનો બધાની ચર્ચા સાંભળતો હતો. તેના મગજના સ્કૂ હલબલવા માંડ્યા હતા. તેનું મગજ બગડે તે પહેલાં સમયસર તેના ભણી સૌ ફર્ચા અને તેના જવાબની રાહ જોઈ રહ્યા.

“એક પણ રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યા વિના તમને પહેલા નંબરની, અગાઉની બંધ પડેલી વિફ્ટ ચાલુ કરી આપું તો ?” વિફ્ટનો મિકેનિક બોલ્યો.

પ્રમુખશ્રીનું ભારે શરીર આ વાક્ય સાંભળી ખુરશીમાંથી અચાનક ‘વિફ્ટ’ થઈ ગયું... એ ઊભા થઈ ગયા ! “શું... શું વાત કરો છો ? એક પણ રૂપિયાના ખર્ચ વિના

પહેલી લિફ્ટ ચાલુ ?”

“હા.”

“કેવી રીતે ?”

“બીજી લિફ્ટ આમ ઘસાઈ ગઈ છે, પણ એમાંની અમુક વસ્તુ ચાલે એવી છે, જે પહેલી લિફ્ટમાં બગડેલી છે... સમજી ગયા ને ? આટલી વસ્તુ બીજી લિફ્ટમાંથી પહેલી લિફ્ટમાં નાખીએ એટલે એક લિફ્ટ અફલાતૂન બની જાય.”

સૌ હર્ષાવેશમાં આવી મિકેનિકને ધન્યવાદ આપવા માંડ્યા. બીજા જ દિવસે મિકેનિકે બેમાંથી એક લિફ્ટ બનાવી નાખી. એટલે કે બીજી લિફ્ટના સારા-સારા પાર્ટ્સ કાઢી પહેલીમાં નાખી દીધા. લિફ્ટ થઈ ગઈ ચાલુ... નવા અરીસાની ખરીદી થઈ, લાઈટ-પંખા ફિટ થયાં અને એપાર્ટમેન્ટ આખામાં ખુશી છવાઈ ગઈ.

લિફ્ટનો ઉપયોગ સરખી રીતે થાય તે માટે લિફ્ટમેન રાખવામાં આવ્યો – કેટલો મોટો ખર્ચ બચી ગયો, તો આટલો ખર્ચ કરવામાં શું વાંધો ?

થોડા દિવસ બધું બરાબર ચાલ્યું. પરંતુ એક દિવસ ત્રીજા અને ચોથા માળ વચ્ચે લિફ્ટ અટકી પડી. લિફ્ટમેન અને ત્રણ રહેવાસીઓ સલવાયા. અંદર અકળાયા, બંધાયા, ગૂંગળાયા. મહામહેનતે તેઓને બહાર કઢાયા. બહાર નીકળી તેમણે બારણું જેવું બંધ કર્યું, કે લિફ્ટ ચાલુ ! સમી સાંજે કોઈ રૂપાળા યુવાનને જોઈ યુવતીની આંખો થંભી જાય એમ બે દિવસ પછી સમી સાંજે લિફ્ટ આખી ને આખી થંભી ગઈ. તે પણ અઢાર-ઓગણીસની જ હતી ને ! પણ તે કોને જોઈ થંભી ગઈ તે ખ્યાલ ન આવ્યો. તેને થંભેલી જોઈને ઘણાને પોતાનું હૃદય થંભી જશે એમ લાગ્યું – ખાસ કરીને સૌથી ઉપરના માળવાળાને. તરત બે જણ મિકેનિકને બોલાવવા ગયા.. તેનું ઘર બંધ હોવાથી બાજુવાળાને પૂછતાં જણાયું કે તે તો બહારગામ નોકરી મળવાથી ચાલ્યો ગયો છે. અન્ય જગ્યાએ પૂછપરછ કરી. બીજા મિકેનિકને બોલાવવામાં આવ્યો. તેણે લિફ્ટ ચેક કરી. પૂછ્યું, “આ એક કંપનીની લિફ્ટમાં બીજી કંપનીના પાર્ટ્સ કેમ છે ?” અમે બધી વાત કરી.

તે બોલ્યો, “એટલે જ આવું થાય છે. ગમે ત્યારે લિફ્ટ અટકી પડે ને ગમે ત્યારે ચાલુ થાય ! એક કંપનીની લિફ્ટમાં બીજી કંપનીના પાર્ટ્સ ક્યારેય ન નાખાય...”

તેણે મહેનત કરી લિફ્ટ ચાલુ તો કરી પણ જતા જતા કહેતો ગયો, “આમાં થોડી થોડી તકલીફ તો રહેશે જ...”

એક દિવસ ફરી લિફ્ટ પહેલા અને બીજા માળ વચ્ચે અટકી. આ વખતે અંદર ફસાવામાં એક જાડા ભાઈ અને બાળકો હતાં. હા, લિફ્ટમેન તો ખરો જ ! પેલા જાડા ભાઈ લિફ્ટ અટકવાથી બેબાકળા બની, ઊભા ઊભા જ પગથિયાં ચડવાના ખ્યાલમાત્રથી હાંફવા માંડ્યા. બંને બાળકો ચીસો પાડી કૂદવા લાગ્યા. લિફ્ટમેનની હાલત સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવી થઈ. પેલા ભાઈ હલબલવા માંડ્યા ને જગ્યા ઓછી પડતાં લિફ્ટમેનને ધમકાવવા લાગ્યા. બંને બાળકો ઊછળી-ઊછળી લિફ્ટમેનના પગ ઉપર પડતા હતા.

તે અધમૂઓ થઈ ગયો. માંડ માંડ બારણું ખોલી બધાએ તેમને બહાર કાઢ્યાં. એ દિવસે ૧૫ તારીખ હતી. પણ લિફ્ટમેન કોઈને કહ્યા સિવાય, પંદર દિવસનો પગાર માગ્યા વિના જ ચાલ્યો ગયો. અવારનવાર 'લિફ્ટ'માં 'ફ્રિટ' થઈ જવાથી અને આવી રીતે હેરાન થવાથી તેને ડર લાગી ગયો હશે કે ક્યાંક એ જ 'ઉપર' લિફ્ટ ન થઈ જાય !

બીજો લિફ્ટમેન તરત મળી ગયો. પણ જેટલી વાર લિફ્ટમાંથી માણસો બહાર નીકળે એટલી વાર એ પોતાના મોઢામાંથી બીડીનો ધુમાડો બહાર કાઢતો હતો. આથી તેને લિફ્ટની એટલે કે એપાર્ટમેન્ટની બહાર કરી દેવાયો.

બેકારી એટલી છે કે ત્રીજો લિફ્ટમેન ત્રણ દિવસમાં મળી ગયો. પણ તેને ચાર જ દિવસમાં છૂટો કરવાનો થયો કારણ કે તે લિફ્ટમાં ઊભો રહેતો ત્યારે ત્રણ માણસની જગ્યા રોકાઈ જતી !

વાત બધે ફેલાઈ ગઈ છે. અત્યારે કોઈ લિફ્ટમેન તરીકે રહેવા તૈયાર નથી. મિકેનિક પણ આવવાનું ટાળે છે. લિફ્ટ આમ તો ચાલે છે, માત્ર થોડા મુદ્દા એપાર્ટમેન્ટવાસીઓએ યાદ રાખવા પડે છે :

(૧) છઠ્ઠે માળે લિફ્ટ ઊભી રહેતી નથી. તે માળના રહેવાસીઓએ પાંચમે માળેથી લિફ્ટમાં બેસવાનું અને સાતમે માળે ઊતરી એક માળનાં પગથિયાં ઊતરી ઘરે પહોંચવાનું.

(૨) સાતમે માળે લિફ્ટનો દરવાજો બહારથી નથી ખૂલતો. તેમણે પણ બેસવા માટે પાંચમે માળે જવાનું, સાતમે માળે ઊતરી શકે.

(૩) ચોથા માળે અંદરથી લિફ્ટ નથી ખૂલતી. તેઓ ચોથા માળેથી બેસી શકે, ઊતરવાનું પાંચમા માળે.

(શું પૂછો છો ? પાંચમા માળવાળા ક્યાંથી બેસે-ઊતરે એમ ? અરે એમને તો પોતાના જ માળેથી - પાંચમા માળેથી જ બેસવા-ઊતરવાનું... ફૂલ ફેસિલિટી ! માત્ર પોતાનો વારો આવે એની રાહ જોઈ ટોળામાં (ચોથા, છઠ્ઠા, સાતમા માળવાળાનું સ્તો) ઊભું રહેવું પડે. આનાથી કંટાળી ક્યારેક તેઓ પગથિયાં ઊતરવા માંડે છે.)

(૪) એકથી ત્રણ માળના લિફ્ટના બટનમાં લાઇટ નથી થતી, લાઇટ ન થાય એટલે બટન બરાબર દબાવ્યું કે નહિ તે પાર્કું ન થાય. બધાએ વારંવાર બટન દબાવ્યા કરવાં.

ઉપરના બધા જ મુદ્દા જેને યાદ હોય તે એપાર્ટમેન્ટમાં 'પૂછવાયોગ્ય' માણસ ગણાય છે, બધા એના પ્રત્યે માનની નજરે જુએ છે.

કોઈ મહેમાન અમારા એપાર્ટમેન્ટમાં આવવાના હોય તો તેમને ચેતવી દેવામાં આવે છે - "તમે આવો, જરૂર આવો, પણ લિફ્ટ ગમે ત્યારે બંધ થઈ જાય છે. એટલે અહીં પહોંચો ત્યારે કદાચ બંધ હોય. તો એકસો દસ પગથિયાં ચડી શકો એમ છો ને ?"

આવું સાંભળી આવનારાઓને શંકા ઊપજે છે કે 'આને આવવા જ નથી દેવા

લાગતા.. વહેવાર ન રાખવો હોય તો સીધી રીતે ના પાડતા હોય તો... ઘણા વળી આવું સાંભળી વિચારે ચડી જાય છે ને સમજીવિચારી આવવાનું બંધ રાખે છે. ઘણા વળી નીચે સુધી આવી, લિફ્ટ બંધ જોઈ, ફોન પર વાત કરી પાછા વળી જાય છે; પછી બીજી વખત આવવાની જલદી હિંમત કરતા નથી. તો અમુક મહેમાન લિફ્ટ બંધ જોઈ, પગથિયા ચડવાની શરૂઆત પણ કરે છે, હાંફ ચડવાથી પાછા ઊતરી જાય છે.

આમ, અમારા એપાર્ટમેન્ટના રહેવાસીઓને ત્યાં ચા-ખાંડ-શરબતનો વપરાશ ઓછો થઈ ગયો છે. ઘઉં પણ ઓછા જોઈએ છે – બહારગામથી કોઈ ફરવા / રોકાવા નથી આવતું. અમારા બધાનાં, એટલે કે એપાર્ટમેન્ટના રહેવાસીઓનાં શરીર સપ્રમાણ અને સુદૃઢ બની ગયાં છે. કોઈને વધારાની કસરતની જરૂર પડતી નથી, લગભગ રોજ એકાદી વખત ત્રીસથી માંડી એકસો દસ પગથિયાંની કસરત થઈ જાય છે.

મને મળેલી માહિતી મુજબ અદનાન સામીના ફ્લેટની લિફ્ટ બંધ થઈ ત્યારે તેણે પેલું ગીત ગાયેલું –

લિફ્ટ કરા દે, લિફ્ટ કરા દે,
મુજકો ભી તૂ લિફ્ટ કરા દે.

પણ મને એની પછીની લીટી સામે વાંધો છે – ‘થોડી સી તું લિફ્ટ કરા દે.’ અમારી લિફ્ટ તો આ કામ ઘણી વાર કરે જ છે... ‘થોડી સી’ લિફ્ટ થઈને તે અધવચ્ચે અટકી જાય છે. તેના માટે વળી ગીત ગાવાની શી જરૂર ! પણ વધારે વિચાર કરતાં મને સમજાયું કે અદનાનનો ફ્લેટ ફર્સ્ટ ફ્લોર પર હશે. તેનું એ સમયનું ભારે શરીર જોતાં તે એટલા પણ દાદરા ચડી શકે એ વાતમાં માલ નહિ ! એટલે એણે ગાયું હશે – બલકે પ્રાર્થના કરી હશે –’

“લિફ્ટ કરા દે, મુજકો ભી તૂ લિફ્ટ કરા દે,
થોડા સા તૂ લિફ્ટ કરા દે”

એટલે કે ‘મને પહેલા માળ સુધી ‘લિફ્ટ’ કરી દો, લિફ્ટને પહેલા માળ સુધી પહોંચાડી દો. પછી વધારે ઉપર લિફ્ટ ન જાય તો કંઈ નહિ !’

ઓહ ! આ કલાકારો પણ સ્વાર્થી થવામાંથી બચી ન શક્યા, નહિ ? લિફ્ટની તકલીફ વધ્યા પછી ઘણાએ પોતાનો નિવાસ બીજે શિફ્ટ કરી નાખ્યો છે.

બંગાળી લેખિકા : ઈવા ખાસનબીશ;

અનુવાદક : લિપિ કોઠારી

મોટરસાઈકલ સમગ્ર વિસ્તારને અચંબામાં મૂકતું, ડાબી બાજુના સાંકડા રસ્તામાંથી બહાર આવી, ફ્લેટના મકાનોની સામે આવી, અચાનક શાંત થઈ ગયું. ડ્રોઈંગરૂમની બારીમાંથી મલ્લિકાએ જોયું કે, વાહનસવાર મોટરસાઈકલને એકબાજુ ઊભું રાખીને આમતેમ ડાફોળિયાં મારે છે. તેણે આછા નીલા રંગનો સૂટ પહેરેલો છે, આંખો પર ગોંગલ્સ છે, માથા પર ઘેરા કથ્થાઈ રંગની ટોપી છે. ગાઢી કાળી દાઢીની વચ્ચોવચ એક-બે રૂપેરી રેખાઓ આટલે દૂરથી પણ નજરે પડે છે, જેણે તે માણસના ચહેરા પર એક પ્રકારની ભવ્યતાની છાપ ઉપસાવી છે.

સવાર-સવારમાં બારીએ ઊભા રહીને રસ્તે આવતા-જતા માણસોના ચહેરા અને વેશભૂષા જોવા જેવી મલ્લિકાની ઉંમર નથી, છતાંય આ સમયે તેને રોજ બારીએ ઊભા રહેવું પડે છે. નોકરાણી તારામણિ આ બ્લોકમાં બીજા પણ ત્રણ ઘરે કામ કરે છે. લગભગ રોજ એકાદ જણનું કામ ગુપચાવીને ફટાક દઈને સરકી જાય છે. તેથી સવારના પહોરથી જ ગૃહિણીઓ સાવચેત થઈને ચોકીપહેરો ભરે છે. જરૂર પડે તો બારીમાંથી જ ચેતવી દે, ભાગેડુ તારામણિ ફરીથી સટાક દઈને પાછી આવે.

એ માણસે યશમાં કાઢીને બ્રીફકેસમાં મૂક્યાં. બ્રીફકેસમાંથી એક પરબીડિયું કાઢી, ઊંધુંચતું ફેરવી પાછું મૂકી દીધું. પછી દઢતાથી આગળ વધ્યો. મલ્લિકા તરત બારીએથી સરકી ગઈ. અચાનક તેને જાણે કંઈક બેચેની લાગવા માંડી છે. માથું ફાટે છે, જાણે શ્વાસ લેવામાંય તકલીફ પડે છે. મોટા અરીસાની સામે ઊભા રહીને તેણે ફટાફટ સાડી સરખી કરી લીધી. ગાલ પર પાઉડર છાંટીને હોઠ પર આછી લિપસ્ટિક કરી. થોડીક થોડીક સેકંડના અંતરે કોલબેલ વાગી રહ્યો છે.

બારણું ખોલીને ભવાં ચડાવીને પૂછ્યું, ‘યસ ?’

આગંતુક દબાયેલા ઉત્તેજિત સ્વરે બોલ્યો, ‘મલ્લિકા, હું જિત. મને ઓળખ્યો નહીં ?’ મલ્લિકા આંખોમાં, ચહેરા પર હાસ્ય મલકાવી બોલી, ‘અરે, જિત ! એટલે કે અમારો ગ્રેટ પરમજિતસિંહ બેદી ! આવ, આવ.’

ડ્રોઈંગરૂમમાં દોરી લાવી અત્યંત ભાવથી તેને બેસાડવો.

‘અરે, એક યુગ વીતી ગયો મળ્યાંને. કેમ છે ? આજકાલ ક્યાં છે ?’

‘ઊભો રહે. પહેલાં થોડી કોફી બનાવી લાવું. પછી બધી વાત થશે.’

બાજુમાં જ નાનકડું રસોડું છે. ગેસ પર દૂધ ને પાણી ચડાવી ટ્રેમાં કપ ગોઠવ્યો. પ્લેટમાં જાતજાતનાં બિસ્કિટ. પરમજિતે બ્રીફકેસ ખોલીને પરબીડિયું બહાર કાઢી,

આમતેમ ફેરવી ફરી બ્રીફકેસમાં મૂકી દીધું. મલ્લિકાએ ટ્રે લાવીને સામેના ટેબલ પર મૂકી.

ગરમ કોફીનો એક ઘૂંટડો પી પરમજિત ગંભીર સ્વરે બોલ્યો, ‘મને જોઈને તું ખુશ થઈ નથી, તે ચોક્કસ.’

મલ્લિકા કુતૂહલથી ઝળઝળી ઊઠી, ‘ખુશ નથી થઈ, એટલે ? ખબર છે, કેટલાય દિવસથી તારી ખૂબ જ યાદ આવતી હતી અને જો, તું જાતે જ આવી ગયો. આને કહેવાય ટેલિપથી...’

પરમજિત ખુલાસા કરતો રહ્યો, ‘દિલ્હીમાં એક કામ આવી ગયું. વિક્રમ સાથે મેળાપ થયો. જાણે છે, છેવટે વિક્રમે નેન્સી સાથે જ લગ્ન કર્યાં. કોઈ તેમને રોકી શક્યું નહીં. તેમની પાસેથી જ જાણ્યું કે, તું અહીં છે. જોકે, તેં એ લોકો સાથે પણ સંબંધ રાખ્યો નથી. ઇચ્છા થઈ કે, એક વાર ખુદની નજરે તારો સુખી ઘરસંસાર જોઈને જઉં...’

પરમજિતની બંને આંખો અચાનક પ્રજ્વળી ઊઠી. મલ્લિકા સ્થિર દષ્ટિએ તેની સામે તાકી રહી મૂકપણે હસતી હતી.

પછી બોલી, ‘તું બિલકુલ બદલાયો નથી, જિત. હજી પણ એવો જ પાગલ રહ્યો. ખેર ! ગુસ્સો ત્યજીને વાત કર. આટલાં વર્ષ શું કરતો હતો ?’

જિત કઢંગું હસીને બોલ્યો, ‘સાંભળવું છે ? તો સાંભળ. શરૂઆતથી જ સાંભળ. પરજ્ઞાતિની છોકરી જોડે તેના મેલ-મિલાપના સમાચાર સાંભળીને તેના મા-બાપે તો ધમાચકડી મચાવી દીધી. તેને ઘરમાં પૂરી દીધો. પરંતુ, છોકરી પણ ઓછી નહોતી. એવામાંય છુપાઈને પત્ર લખ્યો, ‘તું ચિંતા ન કરીશ. હું તારી જ છું. કોની મજાલ છે કે આ જીવનમાં આપણને દૂર રાખે ? તું બધી વ્યવસ્થા કરી રાખ. હું આ લોકોની આંખમાં ધૂળ નાખીને ગમે તે રીતે આવીશ જ. એક વાર રજિસ્ટ્રેશન થઈ જાય પછી આપણને સંતાકૂકડીની જરૂર નહીં પડે...’ મૂરખ છોકરો બધી વ્યવસ્થા કરી રાહ જોતો બેસી રહ્યો. દિવસ પૂરો થયો, અઠવાડિયું પૂરું થયું. અચાનક સમાચાર મળ્યા, પંખી ઊડી ગયું છે. બંગાળી છોકરી તેનાં મા-બાપ સાથે ટ્રેનમાં ચડી ક્યારનીય કલકત્તા ચાલી ગઈ છે. પછી યોગ્ય સમયે સેંથીમાં સિંદૂર ભરી, બીજા કોઈ સાથે ગઠબંધન કર્યું છે...’

‘એ તો દસ વર્ષ જૂના સમાચાર, મહાશય. હજીય ગુસ્સો સંઘરી રાખ્યો છે કે શું ?’

તેની તરફ જોઈ મલ્લિકા મૃદુ મૃદુ હસતી હતી.

પરમજિત ગમગીન થઈને બોલ્યો, ‘દસ વર્ષ કે કેટલાં વર્ષ, ગણતરી નથી મને. જ્યારે પણ એ વાત વિચારું છું, ત્યારે નવેસરથી મગજ પર ખુન્નસ ચડી જાય છે.’

મલ્લિકા વાત્સલ્યભાવે બોલી, ‘જિત, તને આઘાત આપવા માટે હું સાચે જ દિલગીર છું. જાણું છું, મારા અપરાધની કોઈ સીમા નથી. પરંતુ, આઘાત તો તને લાગત જ. તે દિવસે સાચે જ તારી સાથે ભાગી જાત, તો તું પણ સુખી ન થાત...’

જિત કંઈક બોલવા જતો હતો.

તેને અટકાવી મલ્લિકા બોલતી રહી, ‘મારી વાત પૂરી કરવા દે. જાણું છું, તું કહીશ કે, આપણે ચોક્કસ સુખી થાત કારણ કે આપણી વચ્ચે પ્રેમ હતો, વગેરે વગેરે... પરંતુ સાચે જ હતો, શું ? આપણે જેને સત્ય માનીએ છીએ તે બધી મોટેભાગે આપણી ધારણામાત્ર જ હોય છે. હું જેને સત્ય માનું છું, તેની સત્યતા મારા જાણવા પર નિર્ભર કરતી નથી. યુગો-યુગોથી લાખો-કરોડો માણસોએ પોતાની નજરે જોયું છે, સૂર્ય પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરે છે. તેઓ તેને જ અચળ સત્ય માની ચાલી રહ્યા છે. પરંતુ, આપણે જાણીએ છીએ કે, તેમની જાણકારી ખોટી છે, તેમનું સત્ય ખોટું છે. તે જ રીતે દસ વર્ષ પહેલાં જે બધું સત્ય માનતી હતી, પાછળથી તેમાંનું ઘણું બધું બ્રામિક લાગ્યું છે. તે દિવસે જાત માટે પણ ઘણીબધી ખોટી ધારણાઓ હતી.

“જિત, તું કદાચ જાણતો નથી, નાનપણથી જ હું ખૂબ ભાવુક હતી. સાધારણ નાની-અમથી ઘટનાને હું ખાસ્સી વિસ્તારીને નવલકથા બનાવી દેતી. બધાંયનું એક મોટું ‘dimension’ મને દેખાતું. માણસની બાબતમાં પણ તેવું જ. કોઈ કોઈ માણસ મને તીવ્રપણે આકર્ષતા. ખોટું ન વિચારીશ. આ મારા ચરિત્રનો દોષ નથી. હકીકતમાં હું કલાકારનું મન લઈને જન્મી છું. હા, કોલેજ-મેગેઝિનોમાં મારી બે-ચાર વાર્તાઓ છપાઈ હતી તે તું જાણે છે. તે એવી કોઈ મોટી બાબત નથી. પરંતુ, મારાં લક્ષણ તો લેખકનાં લક્ષણ હતાં. તે મને ત્યારે સમજાયું નહોતું. કોઈ કોઈ માણસના ચરિત્ર મારા પર જાણે જાદુ કરતા. કોઈ પણ રીતે તેમને ભૂલી શકતી નહીં. તેમના વિચારો અહર્નિશ મારો પીછો કરતા. ત્યારે વિચારતી કે તે કદાચ પ્રેમ છે. પરંતુ તે સમયે એટલા માણસો મારાથી આકર્ષિત શા માટે થાય ? હું ભયંકર બેચેની અને આત્મગ્લાનિ ભોગવતી. આંખો લાલ કરીને મનને કાબૂમાં રાખવા હું મરણિયા પ્રયત્નો કરતી. પરંતુ તે મારા ગજા બહાર હતું. જેણે જેણે મને આકર્ષાં હતી, તું તેમાંનો એક...”

“મેં પરાણે મન મનાવ્યું હતું. આ જ છે પ્રેમ અને આ જ તે ઐક્ય... હજીય તે જ પ્રમાણે જુદાં જુદાં ચારિત્ર્ય મને આકર્ષતાં રહે છે. હવે સમજુ છું, તેઓ કલાકારની કલમના સ્પર્શથી અમરત્વ ઇચ્છે છે. તેમના નારીત્વ પ્રત્યે તેમને જરાપણ મોહ નથી. જાણે છે, જિતુ આટલાં વર્ષ પછી હું સમજી છું કે, મારા માટે સાધારણ છોકરીની જેમ પ્રેમ કરવો સંભવ નથી, કદાચ કોઈ પણ દિવસ સંભવ નહોતો. તે દિવસે પણ કદાચ મારામાંની ‘હું’, મારામાંની ‘લેખિકા’ રચિત વાર્તામાં અભિનય કર્યે જતી હતી. જે દિવસે કાગળ-કલમ લઈને બેઠી, તે દિવસે તે દ્વિધામાંથી હું મુક્તિ પામી. ભૂવાઓ જેમ ભૂત ભગાડે છે તેમ જ એક પછી એક, દરેક ચરિત્રને મારા લખાણમાં બંદી બનાવીને તેમની સ્મૃતિના બંધનમાંથી હું મુક્તિ પામી...”

મલ્લિકા ઊભી થઈ, બુક-કેસમાંથી થોકડો માસિક પત્રિકાઓ ખેંચીને બહાર કાઢી લાવી, એક-બે નૂતન વર્ષના વિશેષાંક...

પાનાં ખોલીને તે બધા પરમજિતની સામે એક પછી એક ધરીને બોલી, ‘આ જો, આ. અને આ પણ તું તો કહેતો હતો, બંગાળી શીખીશ. વાંચી જો...’

પરમજિત હતાશ વદને બોલ્યો, ‘ક્યાં પછી શીખ્યો ? તારી પાસેથી જ શીખવાની વાત હતી. બીજા ભાગનું અનુસંધાન સાંધતાં-સાંધતાંમાં તો તું છટકી ગઈ. આટલાં વર્ષોમાં શીખ્યો હતો તેટલું પણ ભૂલી ગયો છું.’

મલ્લિકા નિરાશ થઈને બોલી, ‘ત્યારે તો મારી એક પણ વાર્તા તેં વાંચી નથી. ખબર છે તને, આજકાલ મારું કેટલું નામ છે તે ? અલબત્ત, ખરેખર મારું નામ નહીં, નામ ‘સાગરિકા’નું. તે જ ઉપનામથી હું લખું છું.’ પરંતુ અત્યાર સુધીમાં તો માત્ર મેંગેઝિનોમાં જ છપાયું છે. હવે તારી ને મારી વાત પરથી એક મોટી નવલકથા લખી છે. પબ્લિશર ક્યારનાય તકાદો કરે છે. બધું જ તૈયાર છે, માત્ર એક જ જગ્યાએ અટકેલું છે. તું સાંભળીને હસીશ, જિત. વિશ્વાસ કર, પેલો પત્ર હું કોઈ રીતે લખી શકતી નથી. એક પછી એક લખું છું ને ફાડી નાખું છું. એક પણ અસલ પત્ર જેવો લખાતો નથી. જોકે, તે પણ મેં જ લખ્યો હતો, તેમાંની વાત પણ મોટેભાગે યાદ છે. તોય જાણે કંઈક ખોવાઈ ગયું છે...’

પરમજિતે મૂકપણે બ્રીફેસ ખોલીને પરબીડિયું બહાર કાઢી ટેબલ પર મૂક્યું. મલ્લિકા તે હાથમાં લઈ બોલી, ‘આને જ કહેવાય, ટેલિપથી. આજે જ પબ્લિશરનો સંપર્ક કરીશ. અરે હા, તારું સરનામું આપવાનું ભૂલતો નહીં. તને એક કોમ્પ્લિમેન્ટ્રી કોપી મોકલીશ. વાંચી ન શકે તો કંઈ નહીં, તોપણ તે તારી જ વાર્તા...’

પરમજિતે મોટરસાઈકલ ખેંચી, રસ્તા પર લાવી સ્ટાર્ટ કર્યું. પછી મલ્લિકાના ફ્લેટ તરફ એક પણ વાર નજર નાખ્યા વગર સીટ પર ચડી બેઠો. ક્ષણવારમાં આંખથી ઓઝલ થઈ ગયો. મોટા રસ્તા પર માણસો ને વાહનોની ભીડમાં ખોવાઈ જતાં જતાં આજ સવારની વાતો વારંવાર તેને યાદ આવવા લાગી. આવું થશે તેમ વિચાર્યું નહોતું. જીવનપથ પર બહુ ઠોકરો ખાઈને, કડવાશભર્યા, ઘાયલ મન સાથે તે ત્યાં ગયો હતો. વિચાર્યું હતું, જીવનભર તે એકલો જ શા માટે ભોગવે ? મલ્લિકાના સુખના મહેલને પણ દફનાવી દેશે. તેને ખેંચી લાવશે, પાસે નહીં તો પણ લગભગ એકસરખી અવસ્થામાં. છતાંય, છેવટે પત્ર મલ્લિકાના પતિના હાથમાં ન સોંપતાં મલ્લિકાના હાથમાં જ સોંપી આવ્યો.

પરમજિત જતાં જ મલ્લિકા ત્વરિત ડ્રોઈંગરૂમમાં પાછી આવી. પત્ર હાથમાં લઈને પહેલેથી છેલ્લે સુધી વાંચ્યો. પછી તેની નાની નાની કરચો કરી બહારના ડસ્ટબિનમાં ફેંકી આવી. આટલી વાર પછી જાણે તે સ્વાભાવિકપણે ફરીથી શ્વાસ લઈ શકે છે... મલ્લિકાએ પરમજિતને ખોટું કહ્યું છે, કોલેજ-મેંગેઝિનમાં વાર્તાઓ છપાવાની સાથે સાથે જ તેની સાહિત્યસાધના મરી પરવારી છે. આજની મલ્લિકા પૂરેપૂરી ગૃહિણી છે. લિફ્ટ કરા દે...

લલિત નિબંધમાં ગ્રામચેતનાનું મોજું : મણિલાલ હ. પટેલ | ડૉ. હિતેશ પંડ્યા

શૈશવથી જ ગ્રામ અને કૃષિજીવન મણિલાલના માનસપટ પર ઝીલાયાં છે. અનંત પ્રકૃતિલીલા સર્જકના સંવેદને ઢંઢોળ્યા કરે છે. વનવગડાનો રઝળપાટ તેમના લલિત નિબંધોમાં વિશિષ્ટ રીતે અંકિત થયો છે. ગ્રામજીવન, કૃષિજીવન અને પ્રકૃતિરમણાનું સાયુજ્ય મણિલાલ હ. પટેલના નિબંધોનું આગવું જમાપાસું છે. ‘અરણ્યોમાં આકાશ ઢોળાય છે.’ નિબંધસંગ્રહથી લઈ ‘આડા ડુંગર ઊભી વાટ’ સુધીના સંચયોમાં સર્જકનો વ્યતીતરાગ, વતનપ્રીતિ, ઋતુરાગ તથા નિસર્ગપ્રીતિ વિવિધ પરિમાણો સહિત પ્રગટ થયો છે. ગુજરાતી ગ્રામચેતનાના નિબંધો મણિલાલ દ્વારા વિશેષ અભિનિવેશ દ્વારા – તીવ્રતાથી પ્રગટ થયા. ખાસ તો ‘ભૂંસાતાં ગ્રામચિત્રો’ અને ‘વેળા વેળાની વાત’ સંચયો થકી. અલબત્ત, લલિત નિબંધોમાં ગામડું આવ્યું નથી એવું નથી, પરંતુ મણિલાલ હ. પટેલની રચનાઓમાં એકથી વધારે સંદર્ભો અને પૂરક પાસાંઓને વાપરી લઈ ગ્રામચેતનાનું કલાક્ષમ આલેખન થયું. તેમાં ફળિયું, નેળિયું, શેઢો, ચબૂતરો, પાદર, પનઘટ આદિ સ્થળવિશેષની સાથે ખાટલો, સગડી, ઘંટી, સૂપડું, સાંબેલું, ખીંટી આદિ વસ્તુવિશેષને લગતી રચનાઓ ગુજરાતી લલિત નિબંધોમાં પહેલી વાર મણિલાલ દ્વારા પ્રવેશે છે.

મણિલાલની રચનાઓ લલિત નિબંધની દૃષ્ટિએ તો વિશિષ્ટ છે જ, પરંતુ વિસરાઈ અને વિલાઈ ગયેલી ગ્રામસંસ્કૃતિ, ગામડાનું સમાજજીવન પણ તેમાં પ્રગટ થાય છે. તળજીવન, કૃષિજીવન, વૃક્ષાલોક તથા નગરસભ્યતાનું આક્રમણ એ મણિલાલના નિબંધોની મુખ્ય ધરી છે. જે સમયગાળામાં નગરસંસ્કૃતિની બોલબાલા હતી તેવે સમયે મણિલાલ હ. પટેલની રચનાઓ આપણને વ્યતીત તરફ દૃષ્ટિપાત કરવા પ્રેરે છે. તેમની રચનાઓમાં ગ્રામ-કૃષિજીવનથી વિચ્છેદ પામ્યાનો, નિસર્ગલીલા કે અસલ જીવન ગુમાવ્યાનો ઝુરાપો રંગદર્શી રીતે પ્રગટ થયો છે. સ્થૂળ દેહે મણિલાલ ભલે માતૃભૂમિથી ભલે દૂર થયા, પરંતુ સર્જકની સ્મૃતિસંવેદના, અનુભવ, અધ્યાસો, અવલોકનો આદિએ ગામડાને જીવંત રાખ્યું છે. આદિમતા કે મૂળિયાં તરફની ગતિ વિશેષ ધ્યાનાર્હ છે. વૃક્ષો, સીમ, વગડો, ડુંગર આદિ પ્રકૃતિજન્ય વિષયોમાં જે કામ રાવજી પટેલે કર્યું તે મણિલાલે લલિત નિબંધોમાં કર્યું. સર્જકના નિબંધો વાંચતાં રાવજી, પન્નાલાલ, મડિયા, જયંત પાઠક, ઈશ્વર પેટલીકર, જોસેફ મેકવાન આદિ સર્જકોએ આલેખેલું ગ્રામજીવન પણ સ્મૃતિગત થાય. નગરજીવનમાં વસતા નિબંધકારનો વતનવિચ્છેદ પંચમહાલના ગામડાનું સંસ્કારભાતું કેવી રીતે પ્રગટ કરે છે તે આવનારાં વર્ષોમાં પણ એક નોંધવાલાયક પ્રકરણ બની રહેશે. અહીં માત્ર વ્યતીતરાગ જ નહીં, પણ નામશેષ થઈ રહેલી ભાતીગળ ગ્રામસંસ્કૃતિનું દસ્તાવેજી મૂલ્ય પણ જોઈ શકાય. શ્રી જયંત પાઠકે યથાર્થ નોંધ્યું છે કે :

“લેખકને ગ્રામજીવનની ઘસાતી જતી રહેણીકરણી ને નામશેષ થતાં જતાં સ્થળોની જાતમાહિતી બલકે સરાગ અનુભૂતિ છે. નેળિયું પાદર, પડસાળ, ખર્જું, શેઢો, ચોતરો જેવાં સ્થળવિશેષની એમની આ First Hand માહિતી એમના નિબંધોને ઝીણી વિગતોથી ભરે છે ને એને દસ્તાવેજી મૂલ્ય સંપડાવે છે. આવાં કથનવર્ણનો એટલાં તો વિગતપ્રચૂર, ચોકસાઈવાળાં હૂબહૂ હોય છે કે ગઈ કાલનું ગામડું એને આધારે રચવું હોય તો રચી શકાય.”^૧

લલિત નિબંધોમાં મણિલાલનું સ્વત્વ અખિલાઈ રૂપે પ્રગટ થાય છે. તેમાં પ્રકૃતિના માધ્યમથી સ્વને પામવાની મથામણ છે તો સાથે સાથે હાસ્ય થઈ રહેલાં જીવનમૂલ્યો પ્રત્યે સભાનતા પણ છે. આ પ્રકૃતિરાગી સર્જકના ‘હું’ને માનવીય સંવેદનનો પાસ પણ લાગેલો છે. જિવાતા જીવનનું વાસ્તવ સર્જક ઓળખે છે અને કલાક્ષમ રીતે અભિવ્યક્ત પણ કરે છે. સુરેશ જોશીના મહત્તમ નિબંધોમાં જે એકલતા, હતાશા અને જીવનવિમુખતા દેખાય છે તેવું મણિલાલની રચનાઓમાં મહદ્ અંશે બનતું નથી. અલબત્ત ટાગોર કે કાકાસાહેબ તેવી માનવીય શ્રદ્ધા કે પરમતત્ત્વ માટેની આસ્થા મણિલાલના નિબંધોમાં સીમિત છે. મણિલાલના ‘હું’માં આદિમતા અને સંસ્કારિતાનો સુયોગ થાય છે, પરંતુ જીવનની પૂર્ણતા તરફની ગતિ મંદપ્રાણ છે. ‘અરણ્યોમાં આકાશ ઢોળાય છે’ તથા ‘કોઈ સાદ પાડે છે’ જેવા આરંભકાળના સંચયો પર નજર નાંખતા મણિલાલ પર સુરેશ જોશીનો પ્રભાવ જોઈ શકાય છે. પરંતુ ‘માટીવટો’ કે ‘વૃક્ષાલોક’ આદિ નિબંધસંગ્રહોમાં સર્જકની નિજી મુદ્રા ભાળી શકાય છે. સ્વભાવોક્તિભર્યો, સૌંસરવા ગદ્યથી ભાવકને રસકીય સંતૃપ્તિ આપતા મણિલાલના નિબંધોમાં સંવેદનાની ઉત્કટતા સાથે કરુણનો સ્પર્શ વર્તાયા કરે છે. કાકાસાહેબ, સુરેશ જોશી કે પ્રવીણ દરજીએ વર્ણવેલું ઋતુલીલાનું સાતત્ય મણિલાલે સભાનતાપૂર્વક જાળવ્યું છે. વૃક્ષ, વેલા, ડુંગર, કોતર, સીમ, ખેતર વગેરે તેમની રચનાઓમાં પુનરાવર્તન પામવા છતાં અભિવ્યક્તિની તાજપ અને રસળતી શૈલીને કારણે નૂતનતા આણે છે. ગુજરાતી લલિત નિબંધોમાં અનન્ય કહી શકાય તેવા વૃક્ષપ્રીતિના લલિત નિબંધો આપણને મણિલાલ હ. પટેલ પાસેથી મળ્યા છે. જુઓ -

“આંબા સોને મઢાઈ જાય છે. ને એ સોનામાં પાછી સુગંધ હોય છે. ફાગણનો તડકો ખેતરોમાં ઉપણાતો હોય, ઘઉંની ફસલ સોનાવરણી થઈ ગઈ હોય, રાતે સીમમાં તડકાએ રાતવાસો કર્યો હોય, સવારે પાકેલાં ખેતરો પર કાન માંડીએ તો રણકતાં સંભળાય - જાણે સોનેરી ઘંટડીઓ રણકતી ન હોય ! પેલાં સોનાનાં વૃક્ષો આ જ દિવસોમાં ધ્યાન ખેંચવા માંડે છે... હા, સોનાનાં વૃક્ષો એટલે મહુડા... હવામાં છાક સમાતો ન હોય, પાનખર વસંતમાં પલટાઈ ગઈ હોય ત્યારે મહુડા માયા ઉતારતા યોગી જેવા લાગે છે. ગામના પહેલા ખેતરથી શરૂ થાય તે છેક વનો લગી આ વૃક્ષોની વસતિ. એનાં પાંદડાં બધાં જ પીળાં થઈ જાય, અદલ સાચુકલા સોના જેવાં... મહુડો સોને મઢાઈ જાય. એની બધી જ ડાળીઓ સોનાપત્રો સાચવીને મલકાતી હોય ત્યારે

પાકેલાં ખેતરની ગંધથી સીમ મધમઘી ઊઠે છે.” ૨

સર્જકનો મહુડાનાં વૃક્ષો સાથેનો અંતરંગ સંબંધ કલ્પન, અલંકારોની સહાયથી ઉત્કટતાપૂર્વક આલેખાયો છે. તડકાને ઊપણવાનું ચાક્ષુષ કલ્પન તથા રણકતાં ખેતરોનું શ્રાવ્ય કલ્પન મણિલાલને જ સૂઝે ! ‘મહુડા માયા ઊતરતા યોગી જેવા’નો ઉપમા અલંકાર સહજતાથી વણી લેવાયો છે. આવી જ રીતે લીમડો, શીમળો, આંબો, ગુલમહોર, રાયણ, વડલો, ખાખરો, ગરમાળો, પીપળો, આંકલવા – આદિ અનેક વૃક્ષોનું ઇન્દ્રિયગમ્ય – રસાળ વર્ણન તેમના લલિત નિબંધોનો વિશેષ છે.

સુરેશ જોશી પછી ગુજરાતી લલિત નિબંધમાં પ્રકૃતિનાં અનુપમ, રમણીય અને વૈવિધ્યપૂર્ણ રૂપો વર્ણવવામાં મણિલાલ હ. પટેલ મોખરે છે. અલબત્ત સુરેશ જોશીના ગદ્યનો બહોળો પ્રભાવ મણિલાલની રચનાઓમાં અનુભવાય છે. કોઈ પણ સર્જક પોતાના ઉત્તમ પૂર્વસૂરિઓના સર્જનનો પ્રભાવ ઝીલે તે તેના સર્જકત્વ માટે નવી દિશા દોરનારો હોય છે. મણિલાલ અને સુરેશ જોશીના નિબંધો મહદ્અંશે પ્રાકૃતિક પરિવેશમાં મ્હોરે છે. બંને માટે અનંત વિસ્તરેલી પ્રકૃતિ ઉદ્દીપનનું કાર્ય કરે છે. સોનગઢ-વ્યારાના ગામ-જંગલનું સૌંદર્ય સુરેશ જોશીના ‘હું’ને વિસ્તારે છે. જ્યારે મણિલાલનો ‘હું’ સીમ-ખેતર-ભેંસ-બળદ આદિ કૃષિસંસ્કૃતિને વાગોળે છે. સ્વભાવોક્તિભર્યું, સોસરવું અને સંવેદનસિક્ત ગદ્ય મણિલાલનો આગવો વિશેષ છે, જ્યારે કલ્પનખચિત, પ્રવાહી અને સંદિગ્ધ-સંકુલ વાક્યરચનાવાળું ગદ્ય સુરેશ જોશીના નિબંધોમાં આપણને જોવા મળે. સુરેશ જોશી પોતાના વ્યક્તિત્વનો ભૂમા સાથે ભાષાની અનેકવિધ શક્યતાઓ દ્વારા જેટલો વિસ્તાર સાધી શક્યા છે તેટલા વિશાળ ફલક પર મણિલાલના નિબંધો પહોંચી શક્યા નથી. અલબત્ત, મણિલાલના ભાવજગત કે અનુભવજગતને સૃષ્ટિલીલા-ઋતુલીલા સાથે જે એકરૂપતા સધાઈ છે તેમાં મુગ્ધતા તથા વિદગ્ધતા ઉભયનો સુમેળ જોવા મળે. મણિલાલ પ્રકૃતિ દ્વારા પોતાના ‘સ્વ’ને પામતા હોય તેવું લાગે, જ્યારે સુરેશ જોશીની અંતરંગ આત્મશ્રીના અંશો પ્રકૃતિમાં વેરવિખેર પડ્યા હોય તેવો અનુભવ થાય. હતાશા, શૂન્યતા, નિર્ભ્રાન્તિ, વિષાદ – આદિનો સૂર સુરેશ જોશીની રચનાઓમાં પ્રગટપણે અનુભવાય. જીવનની એકલતા-વેદનાનો સ્વીકાર મણિલાલના નિબંધોમાં પણ છે. પરંતુ મુગ્ધ તથા વિસ્મયકારક પ્રકૃતિની ઘનિષ્ઠ મૈત્રી તથા રંગદર્શી વ્યતીતરાગની પડછે તે ઢંકાઈ ગયું હોય તેવું લાગે. સુરેશ જોશી અને દિગ્વીશ મહેતાની રચનાઓમાં – અતીત આલેખનમાં મુગ્ધતાના ભાવ સાથે એક પ્રકારનું તાટસ્થ્ય અનુભવાય. જ્યારે મણિલાલનો વતનઝુરાપો સ્મરણોના દુઃખદ-સુખદ અનુભવો – અધ્યાસોને લઈ તીવ્ર ભાવસંવેદન સમેત પ્રગટ થાય છે.

‘ભૂસાતાં ગ્રામચિત્રો’ સંગ્રહના સ્થળવિશેષને લગતી રચનાઓમાં જે-તે સ્થળ સાથેનું સ્મૃતિસંવેદન વર્ણનના માધ્યમથી પ્રગટ થયું છે. દિગ્વીશ મહેતાના નિબંધોની યાદ

અપાવે તેવી ચિત્રાંકનની શક્તિ મણિલાલની રચનાઓમાં બહોળા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. અલબત્ત શૈલીની બાબતે બંને સર્જક નોખા છે. મણિલાલના ગદ્યમાં જે પ્રવાહી લય અને સ્વભાવોક્તિ છે તે દિગ્વીશભાઈમાં નથી તો નર્મ-મર્મ તથા સંદર્ભઅચિત ગદ્ય દિગ્વીશ મહેતાનો વિશેષ છે. મણિલાલ ગ્રામ કે કૃષિજીવન સાથે સંકળાયેલી કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો, લોકગીતો, તદ્ભવ શબ્દો – આદિ દ્વારા શૈલીમાં વૈવિધ્ય લાવી શક્યા છે. ક્યારેક અરૂઢ શૈલીનો, ક્યારેક રવાનુકારી શબ્દો દ્વારા તેઓ ચમત્કૃતિ લાવે છે. કૃષિગત કલ્પનોનો તેઓ સાહજિકતાથી વિનિયોગ કરે છે. સબળ અને સોંસરવી ભાષા એ જ સમર્થ નિબંધકારનું હાથવગુ સાધન છે. કાકાસાહેબ, સુરેશ જોશી કે પ્રવીણ દરજી પોતાની નિજી શૈલીથી લલિતનિબંધને કલાપદાર્થ બનાવી શક્યા છે. મણિલાલનું ગદ્ય પણ સ્વકીય પ્રતિભાથી નૂતનતા આણે છે. તેમના ગદ્યનું સંવેદનસિક્ત-વિસ્મિત આલેખન રસકીય કોટિએ પહોંચી નવી આશાઓ જન્માવે તેવું પ્રભાવક છે. શ્રી જગદીશ ગુજરે મણિલાલના ગદ્ય વિશે નોંધ્યું છે કે :

“પ્રકૃતિ તથા ગ્રામપરિવેશનાં આ સંવેદનચિત્રો પદ્યકાર કવિની કલમે આકાર પામ્યાં છે. આથી એની અભિવ્યક્તિમાં કવિચેતનાનાં સ્પંદનો સહજ ભળી ગયાં છે. ભાષાના સર્જનાત્મક સ્પર્શ થકી સંસ્મરણનામી સ્થૂલ તથ્યો લલિત નિબંધના કલાપદાર્થની અખિલાઈને પામે છે. કૃષિસંસ્કારોને પોષક લઢણોની સ્વાદુતા ધરાવતા કલ્પનોની અરૂઢતા, આસ્વાદ્ય બની છે... કલ્પનસૃષ્ટિમાં ભાવસંવેદનોની અભિવ્યક્તિ તરલ-સૂક્ષ્મ અને લાલિત્યપૂર્ણ બની છે. આત્મીયતા છે... અને અંગતતાથી ઓપતા, ઐન્દ્રિયિક ગુણસમૃદ્ધિ ધરાવતા ગદ્યનું લાલિત્ય કેટલીક રંગદર્શી છટાઓમાં હૃદયતાનો અનુભવ કરાવે છે.”^૩

મણિલાલના ગદ્યમાં વિચાર કે વિષયનું એકાધિક વાર પુનરાવર્તન આવવા છતાં તેનું સંવેદનસિક્ત રસાળ પાસું ધ્યાનાર્હ છે. તેમાં કરુણનો ભાવ ભળેલો છે. આ કરુણ વ્યતીતરાગ કે પ્રકૃતિરાગમાંથી સ્ફુરેલો છે. તેમાં ઝુરાપો કે રંગદર્શિતા પણ ભળે છે. વિચ્છેદની વેદના તેમના ગદ્યમાં ડોકાયા કરે છે. આ વેદના કે વિષાદ સાહજિકતાથી, સ્વભાવોક્તિપૂર્વક અને પ્રવાહી લયમાં આલેખાયાં છે. ભાષાનું સોંસરવાપણું અને પારદર્શકતા ભાવકને સ્પર્શી જાય છે. મહદ્અંશે વર્ણન-કથનમાં રાચતી શૈલી નિજી સંવેદનની ઉત્કટતાથી પ્રગટતી હોવાથી આસ્વાદ્ય બને છે. સર્જકની સંવેદનશીલતાની ઉત્કટતા એકના એક દૃશ્ય કે સ્થળ-પ્રસંગને વારંવાર પંચેન્દ્રિયથી અનુભવવા કે માણવા પ્રેરે છે. ત્યારે તેઓ પુનરુક્તિનો દોષ વહોરીને પણ પોતાને પડેલા સ્વાદને વર્ણવવાનું છોડતા નથી પરંતુ ક્યારેક શૈલીમાં એકવિધતા કે એકસુરીલાપણાનો અનુભવ પણ થાય છે.

‘ભૂસાતાં ગ્રામચિત્રો’ની ‘ગામ’, ‘ઘર’, ‘ફળિયું’, ‘પડસાળ’, ‘પાદર’ આદિ સ્થળવિશેષની રચનાઓ વ્યતીતરાગ સાથે ગ્રામચેતનાને ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ બની

શકે તેવી સક્ષમ છે. શૈશવકાળે ગામની માટી સાથે જે એકરૂપતા હતી તે યુવાકાળે વિચ્છેદની વેદના સાથે વ્યતીતરાગ બની પ્રગટ થાય છે. ગામનો અસલ ચહેરો ભૂંસાઈ રહ્યો છે તેની વેદના વારંવાર ડોકાયા કરે છે. મણિલાલના ‘હું’માં વ્યથા-વિષાદ-ઝુરાપો સંવેદનની બળકટતા – ગદ્યની પક્વતા સમેત ઝિલાય છે. વિનેશ અંતાણી કહે છે તેમ લુપ્ત થઈ ચૂકેલું સમગ્ર ગામડું નગરજીવનમાં પ્રવૃત્ત એવા મણિલાલની અંગત પીડાનું કેન્દ્ર બને છે. પોતાના ગામ કે ઘરની સ્મૃતિ સર્જકના હૃદયમાં એવી અંકિત થયેલી છે કે ગૂંજારના કરોળિયાના જાળામાંથી લઈ ઘરની કોઠીઓ-ગોખલા પણ જીવંત થઈ ભાવકના અંતરંગને ભીંજવી દે છે. આંગણું, પડસાળ કે ચોપાડ તો ઠીક પણ કોઠીઓ, શીકાં, ચૂલો, કથરોટ, મેડી પરનાં પેટી-પટારા વગેરેનું ચિત્રાત્મક વર્ણન ભાવકની ચેતનાને વીતેલા સમયની લગોલગ મૂકી દે છે. છાણ-માટીવાળી ભીંતો, લીંપણ, ગમાણ, દૂધ દેતી ભેંસો, હળ જોડવા માટેના બળદો, અંધારિયા કોઢ-કોલા-રસોડું, કોઠીઓમાં ભરેલું અનાજ, અભરાઈઓ આદિ સ્વભાવોક્તિભર્યાં પ્રવાહી ગદ્યલયથી ચિત્રિત થયું છે. વ્યતીતમાં સરી પડેલા ગામને મણિલાલ કેવી રીતે જીવંત કરે છે ! જુઓ :

“સૂરજના તડકામાં સોના જેવું ને ચાંદની રાતમાં રૂપા સરખું હતું મારું ગામ ! સોનારૂપાની બંગડીઓ જેવું રણક્યા કરતું ગામ. પણ મહીમાતાના પૂરે નંદવી નાંખ્યું છે એને... પડાળવાળાં, નળિયાંછાયાં ઘર અને મોકળાશવાળાં ફળિયાં, એ ચોરો ને પાદર, સીમ અને વહાલાં ઝાડવાં, ચઢવા બોલાવતો ડુંગર ને રમવા બોલાવતી ટેકરીઓ, નાહવા નિમંત્રણ દેતી મહીમાતા ને રોટલા માટે બરકતી બહેન – બસ, મને બીજી કશી વશ જોઈતી નથી ! હે આથમવા જતી વીસમી સદી ! મને આપી શકે તો મારું ગામ – હતું એવું અસલ ગામ પાછું આપતી જા !! બીજું હું કાંઈ ન માગું...”^૪

તળપદ બોલીનો રણકો તથા ગદ્યની અવનવી તરેહો થકી સર્જક ભાવકની ચેતના સાથે અંતરંગતા સ્થાપી શક્યા છે. ઊર્મિ, ભાવ તથા વિચાર-કલ્પનાનું સાયુજ્ય મણિલાલની રચનાઓને લાલિત્ય બક્ષે છે. ‘શેઢો’, ‘નેળિયું’ જેવી રચનાઓમાં સર્જકની કવિત્વશક્તિ સુપેરે પ્રગટે છે. તેમાં અર્થસંદર્ભ અને ભાવસંદર્ભ પણ વ્યંજિત થાય છે. ભૂતપ્રેત, ઘોડેસવાર, ધૂળિયા રસ્તા, ઊંચા ફાફડા થોર, વાડવેલાને બોરડી – કંથેરનાં જાળાં, ડોડીના વેલા વગેરેના વર્ણનમાં મુગ્ધતા વિસ્મય ભળે છે. વર્ણન-કથન-કલ્પનોનું સાયુજ્ય રચાઈ નિબંધકારનો ‘હું’ વિસ્તાર પામે છે. આ ‘હું’માં વર્તમાનનો વિષાદ અને અતીતનું વિસ્મય ભળે છે. જે પાછળ રહી ગયું છે, અતીત બની ગયું છે તે કદી સ્થૂળ રૂપે ફરી મળવાનું નથી. ચૈતસિક રૂપે જ તેને વાગોળવાનું છે. મણિલાલ ચૈતસિક સંવેદનને – અતીતને ગુમાવવાની વેદનાને વર્તમાનના સંદર્ભમાં આલેખે છે. તેમના કલાસર્જનમાં કૃષિસંસ્કૃતિના અંશો વિશેષ ભળેલા છે. વૃક્ષો-ખેતરોનાં અલૌકિક વર્ણનો મણિલાલના ખેડૂત પરિવારના સંસ્કારોની સાક્ષી પૂરે છે. રાયણ, લીમડા, મહુડા, આંબા કે શીમળાનાં

વૃક્ષો પ્રત્યેની માયા અનેક રચનાઓમાં આત્મીયતાપૂર્વક પ્રગટ થઈ છે. ગામ આસપાસની ટેકરીઓ, ખેતરો, કોથળિયો ડુંગર, તલાવડી, મહિમતા, પંખીઓ, કોતરો – આદિ વતનનો પરિવેશ તેમની રચનાઓમાં પુનરાવર્તન પામ્યા કરે છે. તેમ છતાં અભિવ્યક્તિનું નાવીન્ય કેવું સોંસરવું હોઈ શકે તે જુઓ.

“રહેવા કાજે માટેરી ઘર કે ઘાસછાયું ચોખ્ખું એક ઝૂંપડું, એની ચારે બાજુ વૃક્ષોની છાયા, પાસે બારમાસી ફૂલો, પહેરવાં બે જોડી કપડાં, હરવાફરવા સીમવગડો, નહાવા તળાવ અને તરવા નદી, ચઢવા ડુંગરો ને ઊતરવા ટેકરીઓ, સંતાવા વાવ ને રાજી થવા મોલલચ્યાં ખેતરો, વગાડવા પાવો અને બજાવવા ઢોલ, પવન અને પાંદડાંની સંગતમાંથી પ્રગટતું સંગીત, ઝાંપલી ખોલી મળવા આવતો વાયરો, લળી લળીને ‘આવ...આવ’ કહી બોલાવતાં તળાવપાળનાં કાશફૂલો, ઓળખતાં ઉખાણાં પૂછતાં પંખીઓ... માટી સાથે સદાય મહેનત, ઊંઘના ખોળા સુધી લઈ જતો થાક... ક્યાં ગયું આ બધું !”^૫

‘વેળા વેળાની વાત’ લલિતસંચયમાં વસ્તુજગત સાથેનો ઘનિષ્ઠ ઘરોબો ચિત્રાંકનની શૈલીથી પ્રગટ થયો છે. ઘંટી, સાંબેલું, સૂપડું, ચૂલો, વલોશું – આદિ ગ્રામજીવનની જીવાદોરી ગણાતી વસ્તુઓનો વિચ્છેદ મણિલાલે કેવળ ઐતિહાસિક દસ્તાવેજકરણ નહિ અપિતુ વેદનાસભર અનુભૂતિ રૂપે આલેખ્યો છે.

‘વેળા વેળાની વાત’ નિબંધસંગ્રહમાં ગ્રામજીવન સાથે વણાયેલી વસ્તુઓની માહિતી તથા વર્ણન તો છે જ, પરંતુ લેખકની સ્મૃતિગત મમતા-માયા પણ વ્યતીતરાગના ભાવ સાથે પ્રગટ થઈ છે. ગ્રામીણ સંસ્કૃતિ કે સભ્યતાનું જ્ઞાન પણ વસ્તુસંદર્ભે થતું આવે છે. અહીં વસ્તુચિત્ર સાથે સ્મૃતિચિત્રોનું juxtaposition થયું છે. સ્મરણોમાં રહેલી વસ્તુઓ સર્જકના લલિત ગદ્યથી જીવંત સ્પર્શ પામે છે.

વસ્તુઓ સાથે સંકળાયેલા સામાજિક તથા સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો આ નિબંધસંગ્રહનું અનન્ય જમાપાસું છે. માત્ર આચાર-વિચાર, વેશભૂષા, બોલી કે આહાર-વિહાર જ સંસ્કૃતિનું જતન નથી કરતી અપિતુ જે તે વસ્તુઓનો રોજ-બરોજનો ઉપયોગ તથા તેનું કુટુંબમાં સ્થાન પણ આપણી સંસ્કૃતિનું વહન બનતી હોય છે. તે વાત મણિલાલે ‘વેળા વેળાની વાતો’ નિબંધસંગ્રહ દ્વારા દર્શાવી છે. સાંબેલું, ઘંટી, સૂપડાં કે કોશ-રહેટના નિમિત્તે લેખકે ગૃહસંસાર તેમજ સમાજજીવનમાં સુખ-દુઃખ, મિલન-વિરહ, જીવન-મરણ, આનંદ-વિલાસ આદિનું કાવ્યાત્મક વર્ણન કર્યું છે.

અનાજ છડવાં, ખાંડવાં, વીણવાં, દળવાં આદિ જેના જીવનમાં નિત્યક્રમ રૂપે વણાયેલું હતું એવી ગુજરાતની ગ્રામનારીને ભાતીગળ અર્થસંદર્ભ આપતી રચનાઓ – ‘સાંબેલું સવા લાખનું’, ‘ઘંટીનું ઘર’, ‘સૂપડાની સોબત’ – આદિ નારીનાં ગૃહજીવન-કુટુંબજીવનનાં સુખદુઃખ સાથે નિરુબત ધરાવતા ગ્રામપરિવેશને હૂબહૂ પ્રગટ કરે છે.

મીઠાશ પીરસતાં વાસણોનું કેવું અને કેટલું મહત્ત્વ હતું તે મણિલાલે શબ્દચિત્ર

દ્વારા વ્યક્ત કર્યું છે. પેઢી-દર-પેઢીએ વાસણોમાં આવતાં પરિવર્તનની પણ લેખકને જાણ છે. તાવડી, કઢાઈ, માટલી, કુલડી, ચવડો, ઢોભલું, હાંડલી, કથરોટ, તાવેથો, પથ્થરિયાં, ભાસરિયાં, ડબલી-ડબ્બા, હાંડલાં આદિ ગામડાનું વાસણવિષ્ણ રસળતી ભાષામાં વર્ણવાયું છે. ‘ખીંટી, સૌની નિયતિ’ રચના ‘વેળા વેળાની વાત’ સંગ્રહની નોંધપાત્ર રચના છે. ચિંતન અને લાલિત્ય ઉભયનો વિનિયોગ કરીને વર્ણનના માધ્યમથી સૌંદર્ય પ્રગટ કરતી આ રચના મણિલાલની આત્મશ્રીને ઉજાગર કરે છે. ખીંટી જેવી વસ્તુને વિષય બનાવી તીવ્ર સંવેદન કેવી રીતે પ્રગટ થાય છે તે જુઓ :

“ચોપાડની ખીંટીએ દાદાનું ફાળિયું ભેરવેલું દેખાય એટલે સમજી જઈએ કે દાદા હજી ખેતર-વગડે ગયા નથી. ખીંટી પર હમણાં જ સાસરવાસો કરીને પિયર આવેલી બેનનાં કપડાંની મોર-પોપટ-વેલબુટ્ટાનું ભરત ભરેલી થેલી લટકતી રહેતી. એ મોર-પોપટ હમણાં બોલશે, હમણાં બોલશે એમ થયા કરતું પણ બોલાશ તો બહેનનો સંભળાતો..... એ અખૂટ ઉત્સાહથી માને એનાં સાસરિયાંની વાતો કહ્યા કરતી હોય. એનો એ ભયો ભયો તથા ઉમંગે રતાશ પકડીને અમને ચક્રિત કરી દેતો ચહેરો પછીનાં વર્ષોમાં ખોવાઈ ગયો ! બેનને કૂતરું કરડ્યું ને ધનૂરવા થયો. બેન તો ગઈ પણ પેલી ખીંટીએ એની ભરત ભરેલી થેલી હજીય જૂલે છે... ના જૂરે છે જાણે ! ઘર ખંડેર થઈ ગયું. એકલવાયી એ ભીંતે હજી પેલી ખૂંટી અકબંધ છે ને બહેનનાં સ્મરણો પણ !!”^૬

લલિત નિબંધમાં વિષય નહીં પરંતુ નિબંધકારના વ્યક્તિત્વનું સંક્રમણ થતું હોય છે તે વાત ઉપરના પરિચ્છેદથી પામી શકાય છે. ખીંટી વિષય તો અહીં હોશિયામાં રહી જઈ લેખકની શૈશવકાલીન કરુણસભર વેદના પ્રગટ થઈ છે. ભરત ભરેલી ખીંટી પર ભેરવેલી સુંદર થેલી સાથે બેનના મરણનો ઝુરાપો જે રીતે juxtapose થયા છે તેમાં મણિલાલની પ્રતિભાશક્તિ ખપ લાગી છે. જૂલતી નહીં પણ બેન વગર જૂરતી થેલી તથા એકલતા અનુભવતી ખીંટી જે સૌંસરવા ગદ્યથી કરુણનો સ્પર્શ કરાવે તેમાં મણિલાલનો નિબંધકાર તરીકેનો વિશેષ પ્રગટ થાય છે.

નિબંધકાર વસ્તુઓ સાથે પરિચિતપણાનો સંબંધ બાંધી તેમાંથી નવો ભાવસંદર્ભ ઉપસાવે છે. તેમાં અતીતરાગ જ મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. કુટુંબજીવનમાં જિવાતા જીવન સાથે જડાઈ ગયેલી, એકરૂપ થઈ ગયેલી વસ્તુઓ જ્યારે કાળની ગર્તામાં વિલુપ્ત થાય છે, ત્યારે વસ્તુવિચ્છેદ તો થાય છે જ, પરંતુ તે કરતાં તેની ફલશ્રુતિ રૂપે સંસ્કૃતિક ઢાસ – માનવવિચ્છેદ જે રીતે થઈ રહ્યું છે તેની વેદના કે શાપ પરોક્ષ રૂપે મણિલાલ પ્રગટ કરે છે. વલોણું, સાંબેલું કે ઘંટી બે માનવ કે કુટુંબને ભાવનામય જીવન સાથે જે રીતે સાંકળતાં તેવું મશીન યુગમાં બનતું નથી. મશીનમાં માણસની જરૂર પડતી નથી અથવા કહો કે એકલો માણસ ચાંપ દાબીને મશીન શરૂ કરી દે છે. જ્યારે કોઈએ અનાજ નાંખવા કે ખાંડણિયે અનાજ કૂટવા બે જણની જુગલબંદી રહેતી; મનથી વાત, સુખ-

દુઃખ, વેદના-આનંદ વહેંચવા અવકાશ રહેતો જે અવકાશ વસ્તુઓ પૂરી પાડતી. કુટુંબ જીવનને કે સમાજજીવનને ઐક્ય આપવાનું કામ પરોક્ષ રીતે વસ્તુઓ કરતી.

ભોળાભાઈ પટેલે મણિલાલ હ. પટેલના નિબંધોને ગુજરાતીના પ્રશિષ્ટ નિબંધોમાં ગણના કરી છે. લલિત નિબંધ અને રેખાચિત્રો દ્વારા સંવેદનમઢ્યું, નૂતન તથા કલાક્ષમ આલેખન ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલ દ્વારા છેલ્લા બે દાયકાથી વિશેષ થયું. ગુજરાતી લલિત નિબંધની નૂતન ક્ષિતિજો ભલે સુરેશ જોષીએ આરંભી અને વિસ્તારી પરંતુ મણિલાલે સહજ-સૌંસરવા ગદ્યથી નિબંધનું રસકીય-હૃદયસ્પર્શી આલેખન કર્યું. પ્રકૃતિ તથા માનવને અન્યોન્ય સાંકળી લઈ વ્યતીત દ્વારા કરુણરસનો તીવ્ર અનુભવ ગુજરાતી લલિત નિબંધમાં પહેલી વાર આપણને મણિલાલે કરાવ્યો તે એમનો વિશેષ છે. એવી જ રીતે ગ્રામજીવન અનેક કૃષિજીવનના અનુષંગે શૈશવ તથા પ્રકૃતિરાગનું અનુપમ – સંવેદનસિક્ત ગદ્ય આપણને મણિલાલ પાસેથી મળ્યું. જેમ અદ્ભુત-ભયાનકનું ‘સ્વ’લક્ષી વર્ણન સુરેશ જોષીનો વિશેષ છે તેમ વિસ્મયયુક્ત કરુણ મણિલાલનો વિશેષ છે.

પાઠટીપ :

૧. ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’, ‘મને કેમ વિસરે રે’, જયંત પાઠક, ૨૦૦૪, પૃ. ૨૧
૨. ‘કોઈ સાદ પાડે છે’, ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલ, આવૃત્તિ ત્રીજી, પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, પૃ. ૧૧૯-૧૨૦
૩. ‘જ્ઞા. ગુ. સ. ત્રૈમાસિક’, સં. મંજુ ઝવેરી, ‘જાનપદીના પરવેશનાં’ હૃદયંગમ સ્મૃતિચિત્રો’, જગદીશ ગુર્જર, ૨૦૦૧, એપ્રિલ-જૂન, અંક-૨, પૃ. ૧૧૧.
૪. ‘ભૂંસાતાં ગ્રામચિત્રો’, ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલ, આવૃત્તિ પ્રથમ, આર. આર. શેઠની કં., મુંબઈ, ૨૦૦૦, પૃ. ૦૪
૫. એજન, પૃ. ૬૫
૬. ‘વેળા વેળાની વાત’, ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલ, આવૃત્તિ પ્રથમ, પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૪, પૃ. ૩૩૮

□

શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીનાં બાળનાટકો | શ્રદ્ધા એ. ત્રિવેદી

‘દક્ષિણામૂર્તિ’ સંસ્થાએ, ભાવનગરની ભૂમિએ ગુજરાતી સાહિત્ય અને શિક્ષણ ક્ષેત્રે પાયાનું કાર્ય કર્યું છે, તે ક્ષેત્રે ગુજરાતને નવી દિશા બતાવી છે અને માર્ગદર્શન આપ્યું છે. આ સંસ્થામાં જેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો અને જેમના વ્યક્તિત્વનો પિંડ બંધાયો હતો તેવા શ્રીધરાણીના શતાબ્દી વર્ષનો પૂર્ણાહુતિ પ્રસંગ યોજાયો તે આ સંસ્થા માટે તેમજ શ્રીધરાણી માટે ગૌરવપૂર્ણ ઘટના છે. શ્રીધરાણીના સર્જક વ્યક્તિત્વનાં અનેક પાસાંમાંનું એક પાસું તે નાટ્યકાર તરીકેનું. તેમણે લખેલાં બાળકિશોરનાટકો વિશે થોડી

વાત કરવી છે.

શ્રીધરાણીનાં બાળનાટકો વિશે ચર્ચા કરતાં પહેલાં બાળનાટકના સ્વરૂપ વિશે અછડતી વિચારણા કરી લઈએ. બાળકિશોર એટલે લગભગ પાંચથી પંદર વર્ષ સુધીનાં બાળકો-કિશોરોનો સમાવેશ કરવો પડે. નાટક હોવાથી મંચનક્ષમતા તેને માટે અનિવાર્ય છે. તેના કથાનકમાં – તેના સંવાદોમાં બાળકિશોરભોગ્યતાનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. નાટકમાં પાત્ર તરીકે બાળક હોય તેથી નાટક બાળનાટક બની જતું નથી. પણ નાટકનું હાર્દ બાળકિશોરની સમજના પરિસરમાં આવી શકે તેવું હોવું જોઈએ. આજના બાળકની માનસિકતાને જોતાં તો લાગે કે તેમની સમજનું સ્તર ઘણું ઊંચું છે. જ્ઞાન-માહિતીના સંદર્ભમાં તો આજના પ્રૌઢો-વડીલોનું માન મુકાવે તેવું છે, પણ આપણે તો લલિતકલા – દશ્યકલાના સંદર્ભમાં અને બાળકિશોરભોગ્યતાના સંદર્ભમાં જ નાટકનો વિચાર કરવાનો છે.

શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીનાં બાલકિશોરનાટકો સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જૂજ – માત્ર છ જ છે. તેમાંય ‘ઝબકજ્યોત’ને તો તેમણે ‘પિયો ગોરી’માં મૂકેલું, પણ સર્વસ્વીકૃત રૂપે તે બાળકિશોરનાટક ગણાયું છે. તેથી ‘વડલો’, ‘પીળાં પલાશ’, ‘બાળરાજા’, ‘સોનપરી’, ‘મારે થવું છે’ અને ‘ઝબક જ્યોત’ – એ છ રચનાઓની બાળકિશોરનાટકો તરીકે વિદ્વાનોએ સારી ચર્ચા કરી છે.

ગુજરાતી બાળનાટકના ક્ષેત્રે એક ગૌરવવંતું શિખર તે શ્રીધરાણીનું ‘વડલો’, જે ઐતિહાસિક રીતે તેમનું પ્રથમ નાટક ગણાય છે, જે તેમણે વીસમે વર્ષે લખેલું. ગુજરાતી બાળનાટકના પ્રવાહને તેણે સમૃદ્ધિ બક્ષી છે. ‘વડલો’ ખમતીધર હતો – તેણે ઘણી ચર્ચાઓ ખમી છે. ‘વડલો’ એ માત્ર બાળનાટક નથી. બાળકિશોરનાટક તો તે છે જ, સાથે જ તેના અંતના કારણે તે બાળનાટકની સીમાને ઉલ્લંઘી જાય છે. અનેકોનો આશ્રયદાતા ‘વડલો’ જે ભવ્યતાથી વિદાય લે છે તે બાબત આ નાટકને સર્વજનભોગ્યતા અર્પે છે.

‘વડલો’માંના વડલાનું વર્તન એક સંસ્કારી વાત્સલ્યમયી માતા જેવું છે. આ નાટકના સ્થળ-સમય વિશે લખ્યું છે :

સમય : જ્યારે પ્રકૃતિ અને પ્રાણીમાત્રને વાચા ફૂટી હશે એવા કોઈ વર્ષના ઊતરતા ભાદરવાના કોઈ પણ ચોવીસ કલાક.

સ્થળ : સુંદર ગામનું સુંદર પાદર.

ને પછી પ્રકૃતિસૌંદર્યની સમૃદ્ધિનું – રમણીય પ્રકૃતિશ્રીનું આહ્વાદમય ચિત્ર દોર્યું છે. ને ત્યાં તો “અમે તો સૂરજના છડીદાર” – કહી કૂકડાનું ભવ્ય સંગીતમય આગમન થાય છે. ને નાટક શરૂ થાય છે. કૂકડો કહે : “વડલા ભાભા ! વડલા ભાભા ! હવે

તો જાગો !” – અહીં આવતો ‘હવે તો’ – એ મહત્ત્વના શબ્દો છે. જવાબમાં વડલાનું આ વિધાન : ‘મા થયો ત્યારથી એકે મટકું માર્યું નથી.’ અહીં વડલાનું વાત્સલ્ય રૂપ રજૂ થયું છે. ‘મા’ બનવું એટલે જ બાળકોના સંરક્ષણ માટે જાગતા રહેવું. – ને વળી આપણે ત્યાં દાદાજી કેવા હોય તેનું એક ચિત્ર આવું મળ્યું છે : “અમારા એ દાદા વિપુલ વડ શા !” વડ એટલે દાદા... દાદા એટલે નર્યું વહાલ ! મા એટલે નર્યું વાત્સલ્ય ! ને તેથી અહીં વડલો પોતાનો આ માતૃધર્મ બજાવવાનું જણાવે છે. તે ‘મા’ છે માટે જ જ્યારે ઝંઝાવાત આવે છે ત્યારે પંખીઓને ઊડી જવાનું કહે છે. અલબત્ત, પંખીઓ ઊડી ન જતાં, તેને વળગી રહે છે ને ચગદાઈ જાય છે એ જુદી વાત. પણ વડલો તો બે-ત્રણ વાર તેમને ઊડવાનું કહે છે. ને સાથે જ અહંકાર નહીં, પણ આત્મગૌરવ જાળવવાનું પણ શીખવે છે.

આ નાટકમાં ક્રમશઃ અનેક પંખીઓ, પુષ્પો, આકાશી તત્ત્વો, પવન, ઝંઝાવાત જેવાં કુદરતી તત્ત્વો આવે છે. આ બધાંમાં માત્ર ભીંડા અને ઝંઝાવાતનું વર્તન અલગ પડે છે. બાકીનાં બધાં જ પાત્રો, નિશાળિયા, ભથવારી – આ સહુ વડવાને પ્રેમ કરે છે ને વડલા માટે આ અને ભીંડો પણ આત્મીય છે. અહીં દલપતરામનું કાવ્ય યાદ સહજ આવે. ભીંડાને વધવા માટે જગ્યા જોઈએ છે. ભીંડા-વડલા વચ્ચેનો આ સંવાદ જોઈએ. ભીંડો : “બસ કરો વડલાભાઈ ! કેવું અભિમાન ? જાણે અમે મરી જવાના અને તમે અમ્મર તપવાના ! તમને તમારી મોટાઈનું ગુમાન છે. પણ તમને આટલું વધતાં સો વર્ષ લાગ્યાં, જ્યારે હું આટલું તો એક એક માસમાં વધી ગયો. તમારી ઉંમરે તો હું આભને ટેકો દઈશ. વળી મારાં પાન પણ કેવાં મોટાં છે ? વડલાભાઈ ! તમે હવે મહેરબાની કરી ઊગતી પ્રજા માટે જગ્યા કરો. હું અહીં નથી સમાતો; તમે દૂર ખસો. તમે મારી પ્રગતિ રોકી રહ્યા છો.”

વડલો : (જાણકારનું હાસ્ય હસતો) : જરૂર જરૂર ભીંડાભાઈ ! મારે અહીંથી ખસીને તમને જગ્યા આપવી જ જોઈએ. પણ સો વર્ષનું જૂનું રહેઠાણ એમ એકાએક છોડું તો મને આઘાત થાય. ભીંડાભાઈ ! માત્ર એક જ માસની મને મહેતલ આપશો ? આ ભાદરવો તો પૂરો થવા આવ્યો; આસો માસ આથમશે એવો હું તમારે માટે જગ્યા કરવા અહીંથી ખસી જઈશ. અને કુદરતને જ જો તમારી પ્રગતિ સાધવી હશે તો હવે હું ખૂબ વૃદ્ધ થયો છું. કાલની કોને ખબર છે ?” અહીં ભીંડાનું અભિમાન અને વડલાનું ભાવિ બંને દર્શાવાયાં છે. એ જ રીતે આગળ જતાં વડલાના મોંમાં આ સંવાદ મૂક્યો છે : “પણ જવા દો એ વાત ! વીરનાં તો પ્રસંગ આવ્યે પારખાં હોય !” અહીં પણ ભાવિનો નિર્દેશ થયો છે. ‘વીરત્વ’ કોને કહેવાય તે વડલો પોતાના અંતથી સમજાવે છે. એ જ રીતે : “કેવું અભિમાન ? જાણે અમે મરી જવાના અને તમે અમ્મર તપવાના !

તમને તમારી મોટાઈનું ગુમાન છે.” – અહીં ભીંડાના આ સંવાદમાં વિધિવકતા બહુ સચોટ રીતે રજૂ થઈ છે. ઝંઝાવાતને નમવા કરતાં નાશ પામવામાં તે અભિમાન નહીં, આત્મગૌરવ અનુભવે છે. ભૂખ્યો રહે પણ કોઈનો કરેલો શિકાર ન ખાય તેવા સ્ત્રિંહ જેવું ગરિમાપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ અહીં વડલાનું રજૂ થયું છે. આ નાટકમાં આવતી પંખી-પુષ્પસૃષ્ટિ એક રમણીય નગરી ઊભી કરે છે. ઝરણી કહે છે તેમ : ‘વડલાભાઈ ! તમને તો એક ઘડીની નવરાશ નહીં. એક જાય ત્યાં બીજો, ને બીજો જાય ત્યાં ત્રીજો તો તૈયાર જ !’ આ નાટકમાં વારાફરતી અનેક પાત્રોની આવનજાવન ચાલે છે. રંગમંચ સતત કાર્યરત રહે છે. આવનાર દરેક વડલા પાસે શાતા મેળવે છે. વડલાને એનો આનંદ છે, પછી તે ભથવારી હોય કે નિશાળિયા. વડલો અનેકોનું આશ્રયસ્થાન છે. બપોરવેળાએ ભથવારી ભાથું લઈને આવે ને ત્યાં તેનો પ્રિયતમ ગોવાળિયો આવે. ભથવારી-ગોવાળિયાના પાત્ર દ્વારા શુંગારરસનું આલેખન થયું છે. સાથે જ વડલો ગોવાળિયાને કહે છે કે જો ખાતાં વધે તો એક બટકું રોટલો ખિસકોલી માટે નાંખજો. ત્યાં વડલાનું માતૃત્વ ફરી વ્યક્ત થયું છે તો નિશાળિયાઓના નિમિત્તે કવિ તે સમયની શિક્ષણની સ્થિતિને સરસ રીતે વર્ણવે છે. ગિજુભાઈએ આવી જ સ્થિતિનો અનુભવ કરેલો, તેમાંથી બાળકોને છુટકારો મળે તે માટે જ કેળવણીની આખી દશા તેમણે બદલી નાંખી.

નાસિક જેલમાંથી દેખાતા વડલાએ કવિ પાસે એક ઉત્તમ નાટકની રચના કરાવી છે. માત્ર ‘વડલો’ નાટક શ્રીધરાણીને સાચા નાટ્યકાર તરીકે સ્થાપિત કરવા પૂરતું સક્ષમ છે. માત્ર ૨૪ કલાકની સમય-અવધિમાં લેખકે ખરેખર એક અદ્ભુત નાટ્યલોક ખડો કર્યો છે. “અમે તો સૂરજના છડીદાર” – એમ પોકારતા કૂકડાના આગમનથી શરૂ થયેલ નાટક બીજા દિવસની સવારે કૂકડાના આગમન સાથે, પણ તેના વિષાદપૂર્ણ ભાવગીત સાથે, પૂરું થાય છે. આ નાટકને લેખકે ‘શોકપર્વવસાથી નાટક’ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. અહીં માનવેતર પાત્રો દ્વારા માનવભાવોનું આલેખન થયું છે. અને એ રીતે આ એક ભાવસભર, સતત ગતિ કરતું સુંદર મંચનક્ષમ નાટક છે. ચંપાની એકલતાની વેદના, ભીંડાનો અહંકાર, વડલાની ક્ષમાભાવના અને તેનું આત્મગૌરવ, ઝરણીની નિખાલસતા, સૂર્યમુખીની ભક્તિ, ભથવારીની પ્રીતિ, વસંતનો ભ્રાતૃભાવ – વગેરે દ્વારા એક હૃદયસ્પર્શી ભાવસૃષ્ટિનું આલેખન થયું છે.

શ્રીધરાણીનાં બાળનાટકો ગીતોથી સભર છે. આ નાટકોના પ્રારંભે આવતાં તેમજ નાટક અંતર્ગત આવતાં ગીતો કવિ શ્રીધરાણીને એક ઉચ્ચ કક્ષાના બાળકવિ તરીકે સ્થાપિત કરે છે. આમાંની કેટલીક રચનાઓ પાઠ્યપુસ્તકોમાં આવી છે ને આવ્યા કરશે. અહીં પ્રારંભે આવતી દરેક રચના કૃતિના અંગભૂત રૂપે જ આવી છે એવું નથી; પણ નાટકનો માહોલ ઊભો કરવામાં કે પાત્રોના આંગિક અભિનય માટે ભૂમિકા પૂરી પાડવામાં

આ ગીતોએ સહાયક તરીકે સરસ કામગીરી બજાવી છે તો બાળનાટકોની અંતર્ગત લગભગ દસેક એવી ગીતરચનાઓ છે, જે સ્વતંત્ર રીતે પણ સારાં ગીતો બન્યાં છે. આ રચનાઓમાં ક્યારેક તત્સમ શબ્દોનો વપરાશ (પંખીગણનું ગીત) ગીતને ભારેખમ બનાવી દે છે, પણ એકંદરે આ ગીતરચનાઓ આ બાળનાટકોને વધુ આસ્વાદ્ય અને મંચનક્ષમ બનાવે છે.

આ નાટકોમાં અત્રત્ર સુંદર ચિંતનકણિકાઓ પણ મળી છે; દા.ત. ‘પોતે સુખ માણવા કરતાં બીજાને સુખી જોવામાં તમને વધારે આનંદ ન આવે ?’ ‘વડલા ! જિંદગી મારા ઝબકારા જેવી છે.’ (પૃ. અનુક્રમે ૨૪, ૩૧) વગેરે.

દક્ષિણામૂર્તિ એટલે કેળવણીનું તીર્થ. એવી આ સંસ્થાના આ વિદ્યાર્થીએ આ નાટક દ્વારા પોતાની કેળવણીને સાર્થક કરી છે. ઝંઝાવાત સામે અણનમ રહી, ઊખડી જઈ નાશ પામતો વડલો ગ્રીક્ટ્રેજેડીના ભવ્ય નાયક જેવો લાગે છે.

‘પીળાં પલાશ’ સંપૂર્ણપણે કિશોરો માટે કે મોટેરાંઓ માટેનું નાટક જ છે. રજનીગંધા નામે કુંવરી એક ભરથરીના પ્રેમમાં પડે છે. તેના પિતાને – મહારાજાને સ્વાભાવિક રીતે આ નથી ગમતું. તેથી તેને એકાંતવાસ મળે છે. જે ઓરડામાં રાજકુમારીને રાખી છે તેની નીચેના ઓરડામાં ભરથરીને પૂર્યો છે. ભરથરી ગીત ગાય છે તો તેને ચાબુકથી ફટકારવામાં આવે છે. ફટકા ભરથરીને પડે છે, વેદના રાજકુમારીને થાય છે. અહીં જ બે વચ્ચેના એકત્વનો પરિચય ભાવકને થાય છે. પિતા તેને કોઈ રાજકુમારને પરણવાનું કહે છે. રાજકુમારી એવી શરત મૂકે છે કે જે એને ગમતું પુષ્પ લાવશે તેને પોતે પરણશે. જુદા જુદા દેશના રાજકુમારો આવે છે. આ રાજકુમારો જે ફૂલ લાવ્યા છે તેની વાત, તેમના સંવાદો આ બધું શૃંગારમય વાતાવરણ ઊભું કરે છે. જેમ કે, “આઠ રજનીનું જાગરણ કરીને આવ્યો છું ગંધા ! અને આ ગુલદાવરીનો ગજરો લાવ્યો છું.” અહીં રજની અને ગંધા શબ્દને છૂટો પાડીને જે રીતે વાક્યમાં ગોઠવ્યા છે તે નોંધપાત્ર છે. છેલ્લે ભરથરી આવે છે. એના છોગામાં પીળાં પલાશ છે. રજનીગંધા અહીં બોલે છે : “આપ મને તારું ચૂંટેલું ફૂલ ! કયું ફૂલ લાવ્યો છે ?” – અહીં એકવચનથી થયેલું સંબોધન ધ્યાનપાત્ર છે. આ નાટક અહીં સુધી તો કિશોરભોગ્ય ગણી શકાય એમ છે. પણ પછી આવતી ભરથરીની ઉક્તિ તેને કિશોરભોગ્ય નાટક રહેવા દેતું નથી. ભરથરી કહે છે : “ગયો’તો તારે માટે લેવા, પણ એ મળતા તું સરી પડી ! મને મારામાં જ તૃપ્તિ મળી. તારા સેવકો પકડી ન લાવ્યા હોત તો હું ત્યાં જ રહેત. પલાશનો સ્વભાવ પ્રસરવાનો હોય છે. પણ પીળું પલાશ અસામાન્ય હોઈ આત્મસંતોષી છે. પ્રભુની જેમ આત્મરતિનો દુર્ગુણ એની રેષાઓમાં ઢળ્યો છે. રજનીગંધા ! તને ખૂબ રાહ જોવડાવી મેં. અને રાહ જોવડાવી ને તેય અનંતકાળ સુધી એકલી જ રાખવા ! પણ એમાં કોઈ

શું કરે ? રજનીગંધા ! મને તો પીળું પલાશ લાઘ્યું !” – સંવાદ લાંબો છે પણ આ નિર્વેદભાવ – સંસારથી અલિપ્તતાનો ભાવ – કેટલે અંશે કિશોરભોગ્ય – કિશોરયોગ્ય ગણાય ? – તે વિચારવા જેવું છે ને તેથી આ નાટક કિશોરનાટકની સીમાને – કક્ષાને અતિક્રમી જાય છે એમ લાગે છે.

‘બાળરાજા’ એ સર્વાંગસંપૂર્ણ બાળનાટક છે. આ નાટકમાં કયું સ્વપ્ન અને કયું વાસ્તવ તેની ચર્ચા કર્યા વગર નાટક જે રીતે રજૂ થયું છે તે જ રીતે તેને માણીએ – મૂલવીએ તો આ નાટક સાચું બાળનાટક બની રહે છે અને બાળનાટકનો સાચો આનંદ આપે છે. અંજન નામે એક છોકરો, જે ગઈ કાલ સુધી પોતાના જેવા બીજા છોકરાઓ સાથે ખુલ્લા દિવે રમતો હતો, આનંદ કરતો હતો, બાલ્યાવસ્થા માણતો હતો તે એકાએક ઉદ્દેપુરનો રાજા બને છે. એ રાજા બનેલા અંજનને સ્વપ્ન આવે છે ત્યાંથી નાટક શરૂ થાય છે. જે ભાઈબંધો સવાર પડી ન પડી કે રમવા માટે તેને બોલાવવા આવતા ને સાત સાત દિવસ થયા તોય તેની પાસે ડોકાતાંય નથી ને તેથી તે પોતે જ બધાને ઘેર – ઉંબરે સાદ પાડવા, અબોલાનું કારણ પૂછવા જાય છે. અજીત, પેમલો, ભીમજી એ બધા તેને કહે છે કે તું ગામના મુખીનો અંજન મટીને હવે ઉદ્દેપુરનો રાણો અંજનસિંહ થયો. “હવે તમારે ને અમારે શું ?” (અહીં અંજનને ‘તારે’ નહીં, ‘તમારે’ કહે છે. આ શબ્દો બે મિત્રો વચ્ચે પડી ગયેલ અંતરને નિર્દેશે છે.) અંજનને તો બધા પોતાના જ લાગે છે. બધા સાથે રમવામાં જ તેને આનંદ છે. તે જ તેનું સાચું જીવન છે. સ્વપ્ન પૂરું થાય છે. ને તે પોતાને રાજમહેલના શયનખંડમાં જુએ છે ! તેને થાય છે : “ક્યાં ગઈ પેલી માલણ નદી અને ગાંભુ ગામ ? ક્યાં ગયો અજીત ? અને ક્યાં ગયા પેમલો ને ભીમજી ?” પછી એને સમજાય છે કે તે તેના મિત્રોને મળ્યો હતો તે તો સ્વપ્ન હતું. ત્યાં કારભારી આવી તેને કલાવીપટાવી દરબારમાં લઈ જાય છે. સહુ તેનો જ્યજ્યકાર બોલાવે છે. એ કહેશે એમ થશે એમ કારભારી એને કહે છે. એટલે એ રાજદરબારના દરવાજે ઊભેલા પોતાના ગામડિયા દોસ્તોને બોલાવે છે ને કોઈને રાજગુરુ, કોઈને નગરશેઠ, કોઈને સેનાપતિ બનાવે છે. તેના આ ગામડિયા મિત્રો દરબારમાં આવી અંજન સાથે જે રીતે વર્તન કરે છે તેમાં તેમની નિર્દભતા તો જોવા મળે છે; સાથે પ્રેક્ષક માટે હાસ્યરસનું મોટું નિમિત્ત પૂરું પાડે છે. પછી અંજન વટથી કારભારીને હુકમ કરે છે કે, “આપનું પદ હું ભીમજીને આપું છું.” કારભારી તેને સમજાવે છે કે : “હું ઘરડું માણસ કહેવાઉં. મારો ઘણો ખપ પડશે, મારા બાળાબાપુ ! વાણિયા વિના તો રાવણનાંય રાજ નહોતાં રહ્યાં.” ત્યારે અંજન, “મારી રાવણ સાથે સરખામણી ?” એમ કહી ગુસ્સામાં ઊભો થઈ જાય છે. અહીં ‘બાળરાજા’ શીર્ષક સાર્થક થઈ જાય છે. કારભારી ત્યાંથી ખસી જાય છે. અંજન પોતાના મિત્રોને કહે છે કે આપણે ‘બેવકૂફ બુદ્ધાઓને’

કેવા કાઢી મૂક્યા ? ત્યાં તો સેનાપતિ બનેલ અજીતના બાપુ ગુમાનસિંહ આવે છે ને અજીતનો કાન પકડી લઈ જાય છે. અંજન કારભારી બનેલા ભીમજીને કહે છે : ‘કાલે આ ગુમાનસિંહને શિક્ષા કરજો.’ ભીમજી કહે છે : ‘હા, મારા અન્નદાતા !’ એ હજી પૂરું બોલી રહે તે પહેલાં તો તેનો પિતા લાખો આવે છે ને તેને લઈ જાય છે ને પછી તો બાકીના મિત્રોય જતા રહે છે. આમ તેના મિત્રોનું દરબારમાં આવવું ને જવું – આ આખું દૃશ્ય હાસ્યસભર બની રહે છે. પછી અંજન બોલે છે – “હવે શું થાય ? કરવા ગયા કંઈક ને થઈ બેઠું કંઈક ! જૂના અમલદારોને કાઢીને નવા મૂક્યા, તો નવા એની મેળે નીકળી ગયા !” ત્યાં જૂના કારભારી તેની મદદે આવે છે. ને – “તમને ભૂખ લાગી છે નહીં ? ચાલો, બેસી જાવ મારી ખાંધ પર” – ને અંજનને – બાળારાજાને ઊંચકીને ખભે બેસાડે છે ને ‘હવે આવા ગાંડા ન થશો’ – એમ શિખામણ આપી, “આવો, આવોને બાળારાજા !”નું ગીત ગાઈ અંજનને ખુશ કરે છે ને તેની સાન ઠેકાણે લાવે છે. આ નાટક બાળકની મનોસૃષ્ટિને બહુ આબાદ રીતે વ્યક્ત કરે છે. છેલ્લે તેને – અંજનને ભૂખ લાગી હશે – એમ કહેતા કારભારીની સમજણ પણ નોંધપાત્ર છે. ‘બાળારાજા’ માત્ર શ્રીધરાણીનું નહીં, ગુજરાતી બાળનાટ્ય-સાહિત્યમાં પણ અગ્રણી સ્થાન ધરાવતું ચિરંજીવ બાળનાટક છે.

‘સોનાપરી’ પણ બાળમાનસને અભિવ્યક્ત કરતું સુંદર નાટક છે. શ્રીધરાણી પ્રકૃતિપ્રેમી – પુષ્પપ્રેમી સર્જક છે એમ તેમના નાટકોના પ્રારંભે આવતાં વર્ણનો દર્શાવે છે. બાળકો એ બાળક છે – પછી તે રંકનું હોય કે રાજાનું. આ નાટકમાં છથી ચૌદ વર્ષની વયના બે રાજકુમારો અને ત્રણ રાજકુમારીનું બાળસહજ કુતૂહલ – કલ્પના બહુ સહજ રીતે રજૂ થયાં છે. મોટી બહેન રાજબાએ કહેલું કે બટમોગરાના ફૂલમાં સોનાપરી રહે છે. રોજ રાત્રે ફૂલ ઊઘડે ને તે અંદરથી નીકળી અલોપ થઈ જાય છે. આથી આ અંજની-પ્રદીપ-પારુલ વગેરે આખી રાત જાગતાં રહી, બટમોગરાની પાસે બેસે છે ને સોનાપરીની આવવાની રાહ જુએ છે. તેમની માતા – રાણી નાની છ વર્ષની અબોલાને લઈ ઘરમાં જાય છે અને બાકીનાં ચાર જણ બટમોગરાની આસપાસ આખી રાત બેસી રહે છે. કમશ: સમય પસાર થતાં એક પછી એક ચારે જણ ઊંઘી જાય છે. ઊંઘ આવે તે પહેલાં એક સંવાદમાં પ્રદીપ કહે છે : “મોટીબહેન કહેતાં હતાં કે બટમોગરાને સો પાંખડી હોય. પચીસ પચીસ પાંખડીની ચાર ચકરડીમાંથી બે તો ઊઘડી પણ ગઈ ! હવે બે બાકી છે. થોડી વારમાં એય ઊઘડી જશે ને અંદરથી મુક્ત થઈ કૂદી પડશે ! આપણે બંને તેની એક એક પાંખ ઉપર ચડી બેસશું. અને તારાઓના દેશમાં જાશું !” – અહીં નાના ભાઈ-બહેનનો મોટાં ભાંડરડાં પરનો વિશ્વાસ વ્યક્ત થાય છે; સાથે જ સોનાપરી નીકળશે એટલે એની પાંખ ઉપર બેસી તારાઓના દેશમાં જવાની વાત –

આ બંને વાતમાં બાળમાનસ સરસ રીતે ઝિલાયું છે ને વ્યક્ત થયું છે. ચારે જણનાં ઊંઘી ગયા પછી બટમોગરાની સોએ પાંખડી ખીલે, તેમાંથી સોનાપરી કૂદી પડે, ને ગાવાનાચવા લાગે. સોનાપરીનું એ નૃત્યગીત સરસ છે. પ્રશ્ન એટલો જ છે કે બટમોગરામાંથી સોનાપરી નીકળવાની ઘટનાને રંગમંચ પર કઈ રીતે દર્શાવવી. કુશળ દિગ્દર્શક થોડી ક્ષણો અંધારું કરી આ દૃશ્ય ભજવી શકે. સોનાપરી ઊંઘતાં બાળકોના કપાળે ચુંબન કરે છે ને ગાતીનાચતી ચાલી નીકળે છે. હવે જે ઘટના બને છે તે સરસ છે. એક બાજુ સોનાપરીનું જવું ને બીજી બાજુએથી રાજબાનું આવવું, રાજબા ફૂલ તોડતી તોડતી બટમોગરા પાસે આવે, પારુલ-અંજની વગેરેને જુએ, તેમને જગાડે ત્યારે એ બાળકો તેને પકડીને પૂછે, “ક્યાં જાય છે સોનાપરી ? આટલી મજા કરાવી આમ એકલી ચાલી જાય તે ન ચાલે.” ને રાજબાને જોઈ ચારેય બાળકો પોતાને સોનાપરીએ તારાનગરીની કેવી સહેલ કરાવેલી તેના સ્વપ્નની વાત કરે છે. ને પછી સોનાપરીનો ચહેરો રાજબા જેવો જ હતો તેવું લાગતાં ચારેય જણ તેને જ સોનાપરી માની લે છે ને આનંદ અનુભવે છે ને રાજબા પણ – “હાસ્તો ! એ તો હું સોનાપરી થઈને આવી હતી..” કહીને લઈ જાય છે. ત્યારે અંતે બાળકો જે ગીત ગાય છે તેમાં રાજબાને પાંખો દેવાની વાત કરે છે. આમ આ નાટકમાં બાળકનું વિસ્મય – કલ્પના – ભાવુકતા – આ બધું રજૂ થયું છે. મોટીબહેનમાં પરીનું દર્શન કરવું એ સર્જકની કુશળતા છે. ગુજરાતી બાળનાટ્યસાહિત્યનું આ પણ એક સારું બાળનાટક છે.

‘મારે થવું છે’ – એ હકીકતે તો વડીલોને ટપારતું નાટક છે. દર્શકે ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’માં એક સ્થળે કહ્યું છે કે : ‘આપણે તો બાળકને પણ બાળક રહેવા દેતાં નથી.’ અહીં નાટકમાં બાળકોને તેમને ન ગમતાં પાત્રોનો વેશ ભજવવાનો છે. અહીં બાળકોએ રાણા પ્રતાપ, બીરબલ, મીરાં, તાનસેન, રાવણ, હનુમાન, ચાંદબીબી જેવાં ઐતિહાસિક-પૌરાણિક પાત્રો અને દસોંદાસીંગ જેવું કાલ્પનિક પાત્ર ભજવવાનું છે. બાળકો પ્રારંભે જ આ પાત્રોની ઓળખ જેવાં ચિહ્નો ફેંકી દે છે. તેમના શિક્ષક તેમને સમજાવે ત્યાર પછી નાટક ભજવવા તૈયાર થાય ને ત્યારે પણ તે સાંપ્રત સમયને અને પોતાના વિચારોને વેધક રીતે રજૂ કરે છે. કદાચ લેખકનો હેતુ પણ આ જ છે. હનુમાનના પાત્રમાં આવનાર મંચેરશા પોતાનું પૂછડું કાઢી ‘વિંગ’ તરફ ફગાવીને કહે છે : “મને આગ લગાડનારો બનાવ્યો પણ થવું છે આગ બુઝાવનારો.” તો રંભાના તો આખા સંવાદમાં આધુનિક નારીના વલણના પડઘા સંભળાય છે. આ વિગતો શ્રીધરાણી પોતાના સમય કરતાં કેટલા આગળ હતા તે દર્શાવે છે. અંતે નાટક પૂરતું બરોબર, પણ વાસ્તવ જીવનમાં બાળકને જે બનવું હોય તે જ બનવા દેવાં, શિક્ષકો કે વડીલોએ પોતાના તરફથી કશું થાપવું નહીં. આમ આ બાળમનોવિજ્ઞાનને સાંકળતું બાળનાટક છે, બાળકોને ભજવવું

ગમે તેવું અને પ્રેક્ષકોને જોવું ગમે તેવું નાટક છે; પણ એ છે તો વડીલોને માટે એટલું સ્વીકારવું પડે.

‘ઝબક જ્યોત’ એ આઝાદીના ચળવળના સમયનું એકાંકી છે. આમાં કેન્દ્રસ્થાને આઠ વર્ષનો દીપક છે. તેની દેશભક્તિ તેના પિતા અમલને, જે સરકારી અફસર છે તેમને ગમતી નથી. પિતાના ડરનો માર્યો દીપક વાવટો ચઢાવવા જતાં પડે છે, મરણોન્મુખ થાય છે. તે સતત બોલે છે જેમાં તેની દેશભક્તિ સુપેરે વ્યક્ત થાય છે. અંતે દીપક મૃત્યુ પામે છે. પોતાના કુળદીપકનું અવસાન થતાં પિતાનું હૃદયપરિવર્તન થાય છે. દીપકની શહીદી પિતાને રાષ્ટ્રપ્રેમી બનાવે છે. – આ નાટકમાં દીપકનું પાત્ર કેન્દ્રમાં ઢોવાથી જ તેને બાળનાટકના ગુચ્છમાં મૂકવામાં આવ્યું છે. બાકી આ નાટકને શુદ્ધ રીતે બાળનાટક કહી શકીશું નહીં. લેખકે પણ તેને ‘પિયો ગોરી’માં જ મૂક્યું છે. ખરેખર તો આ દેશદાઝથી ભરેલું, એક પિતાના હૃદયપરિવર્તનનું નાટક છે.

શ્રીધરાણીનાં મોટાભાગનાં બાળનાટકોમાં કાવ્યત્વ, નાટ્યત્વ, સંગીત-નૃત્ય આદિનો સુંદર સમન્વય થયો છે. એમ કહી શકાય કે શ્રીધરાણીએ ઓછાં પણ સત્ત્વશીલ બાળનાટકો આપ્યાં છે. ‘બાળરાજા’ ને ‘સોનાપરી’ એ ઉત્તમ કલાનાં બાળનાટકો છે. તો ‘વડલો’ ગુજરાતી સાહિત્યની એક પ્રશિષ્ટ કૃતિ છે.

□

ગુજરાતી વ્યંગકવિતા (છેલ્લાં પચાસ વર્ષ) | નિર્મિશ ઠાકર

‘વ્યંગ્ય’ હમેશાં હસાવે જ, એવું નથી અને એ આવશ્યક પણ નથી. એ ઘાતક ઢોઈ શકે, મનને અસ્વસ્થ કરી શકે, ચિંતન કરવા પણ પ્રેરી શકે અને યોગ્ય રીતે પ્રયોજાય તો સમાજસુધારણા માટેનું એક શસ્ત્ર પણ બની શકે ! (અહીં આપણને અખા ભગતનું સ્મરણ થવું જોઈએ.) હાસ્ય મહદંશે મનોરંજન માટે હોય છે, માટે એનાથી સામાજિક સમસ્યાઓ સામે લડવાનું બળ મળી ન શકે, એમ કહી શકાય. છતાં જ્યારે ‘હાસ્યરસ’ની વાત થતી હોય, ત્યારે ‘વ્યંગ્ય’ને અલગથી જોવાનો રિવાજ નથી. હાસ્ય અને વ્યંગ્ય એકબીજાના પર્યાય ન હોવા છતાં, હાલ વ્યંગ્ય-કાવ્યોની વાત કરું છું, ત્યારે એમાં હાસ્યકાવ્યોનો પણ સમાવેશ છે.

સંસ્કૃત શબ્દ ‘હાસ’માંથી ‘હાસ્ય’ શબ્દ જન્મ્યો છે. અલબત્ત, મોટા ભાગના સંસ્કૃત વિદ્વાનો અને સર્જકોની એ માન્યતા હતી કે ‘હાસ્ય’માં અશ્લીલતા, ઉપહાસ અને ડંખ જેવાં ભયસ્થાનો રહેલાં છે એટલે બને ત્યાં સુધી એનાથી દૂર રહેવું. ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ના રચયિતા મહર્ષિ ભરતે પણ ‘હાસ્યરસ’ને મુખ્ય રસ ન માનતાં, શૃંગારરસમાંથી જન્મતો કલ્પ્યો છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે સંસ્કૃત સાહિત્ય-

પરંપરાની ભારોભાર અસરો આદિકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઝિલાયેલી છે. એ કાળમાં હાસ્યરસ ઉપેક્ષિત રહ્યો હોઈ, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સૂક્ષ્મ હાસ્યના નહીં, પણ સ્થૂળ હાસ્યના નમૂના અલપઝલપ મળે છે ખરા. જેમ કે એક સંસ્કૃત સુભાષિતમાં જમાઈ વિષે આવું કહેવાયું છે :

‘સદા વકઃ સદા કૂરઃ સદા પૂજામપેક્ષતે ।

કન્યારાશિસ્થિતો નિત્યં જામાતા દશમો ગ્રહઃ ॥’

આદિયુગની કવિતાઓમાં મહદંશે ઈશ્વર, ધર્મ, ભક્તિ, નીતિ, જ્ઞાનબોધ વગેરેનું નિરૂપણ વિશેષ હોઈ, ભાગ્યે જ ક્યાંક હાસ્ય-વ્યંગ્યની ઝલકો મળે છે. ૧૨મી શતાબ્દીથી ૧૪મી શતાબ્દીના અંત લગીના કાળને ગુજરાતી સાહિત્યનો મધ્યયુગ કહેવાય છે. ૧૨મી શતાબ્દીના એક કવિ સોમપ્રભાચાર્યના ગ્રંથ ‘કુમારપાલ પ્રતિબોધ’ના એક પદ્યમાં આવી પંક્તિઓ જડે છે, જેમાં પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાની ઝલક પણ મળે છે :

‘રાવણુ જાયઉ જહિં દિયાહિ, દહમુહ એક્ક-શરીરુ

ચિંતાવિય તઈયહિં જણણિ, કવણુ પિયાવઉ ખીરુ.’

(અર્થાત્ દસ મસ્તકવાળા રાવણના જન્મથી એની માતા ચિંતિત હતી કે સંતાનના કયા મુખને સ્તનપાન કરાવવું ?)

૧૫મીથી ૧૬મી સદીના ગાળામાં આપણને અતિ મહત્ત્વના બે કવિઓ મળે છે. તે જ્ઞાનમાર્ગી ભક્ત કવિ અખો અને શ્રેષ્ઠ આખ્યાનકાર મહાકવિ પ્રેમાનંદ. અખો એટલે વિશેષ બુદ્ધિવૈભવ અને તીવ્ર માર્મિક કટાક્ષ. એની કવિતાઓ ‘ત્રીજા નેત્રની પ્રસાદી’ કહેવાતી. પ્રેમાનંદ વિશે તો મૂર્ધન્ય કવિ શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ કહેલું કે જો હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાની સૌ યુક્તિ હોય, તો પ્રેમાનંદને એકસો એકની ખબર છે !

ઈ.સ. ૧૮૨૦માં જન્મેલા કવિ દલપતરામથી અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનો યુગ આરંભાય છે. ચાતુર્યયુક્ત સંવાદ-વિવાદ, શ્લેષનો વિશેષ ઉપયોગ અને રસપ્રદ શબ્દરમતો દ્વારા નિષ્પન્ન થતું ઠાવકું હાસ્ય એટલે દલપતરામ. ‘નર્મદ-દલપત’ના નામે ચડેલ સુધારાયુગમાં નવલરામ અને કવિ બહેરામજી મલબારી પણ ઉલ્લેખનીય બને છે. ખાસ તો કાવ્ય ‘જનાવરની જાન’માં થયેલ તીવ્ર વ્યંગ્ય માટે નવલરામને ભૂલી શકાય એમ નથી.

વર્ષ ૧૮૮૫થી ૧૯૩૦ સુધી મનાતા પંડિતયુગમાં દિગ્ગજ કવિઓ કલાપી, કાન્ત, બ. ક. ઠાકોર, ન્હાનાલાલ નરસિંહરાવ વગેરે ભલે હાસ્ય-વ્યંગ્ય પ્રત્યે સાવ ઉદાસ રહ્યા હોય, પણ કવિ ખબરદારે પોતાનાં પ્રતિકાવ્યોમાં લગભગ એ બધાંની ખબર લીધેલી છે.

એ જ યુગમાં ‘મોક-હીરોઇક’નું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ પેશ કરતાં રમણભાઈ નીલકંઠે લખેલું :

“ઊંચો કરીને ભુજદંડ તેણે,
એકાગ્ર ચિત્તે, અનિમેષ નેને,
ચાંચલ્ય ધારી પ્રતિઅંગ વ્યાખ્યું
છૂરી વતી દૂધીનું ડીઢું કાખ્યું.”

સમગ્રપણે જોતાં પંડિતયુગની કવિતાઓમાં હાસ્યવ્યંગ્યની ખાસ પ્રતિષ્ઠા થતી હોય એવું જણાતું નથી અને એ યુગમાં દલપતરામના સ્તરનો કોઈ વ્યંગ્યકવિ દેખાતો નથી.

છેલ્લાં પચાસ વર્ષનાં વ્યંગ્યકાવ્યો વિશે વિચારીએ, ત્યારે ખાસ તો અનુસ્વાતંત્ર્યકાલીન કવિતાઓને જ કેન્દ્રમાં લેવાની રહે. માટે કાઈક ઉતાવળી ગતિએ, વિશેષ નામોને સ્મરતાં, આપણે ગાંધીયુગમાં પ્રવેશીએ. પંડિતયુગમાં મંદ પડી ગયેલો હાસ્યરસનો પ્રવાહ, આ યુગમાં ફરી તેજ થતો જણાય છે. એમાં રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક ‘શેષ’, જ્યોતીન્દ્ર દવે, સુન્દરમ્, ઉમાશંકર જોશી, નટવરલાલ પ્ર. બૂચ, નાથાલાલ દવે, કરસનદાસ માણેક, બેકાર, શેખચલ્લી જેવાં નામો વિશેષ સ્મરણીય બને છે. એમાંયે ‘શેષ’નાં હાસ્યરસિક કાવ્યો, જ્યોતીન્દ્ર દવે અને ન. પ્ર. બુચનાં પ્રતિકાવ્યો, શેખાદમ આબુવાલાનો કાવ્યસંગ્રહ ‘ખુરશી’, સુન્દરમ્ની ‘કોયા ભગતની કડવી વાણી’, નાથાલાલ દવે અને રતિલાલ ‘અનિલ’નાં કટાક્ષકાવ્યો યાદગાર બને છે.

ગાંધીયુગમાં કાવ્યો દ્વારા પુષ્ટ બનતા હાસ્યપ્રવાહના સમર્થનમાં ત્રણેક ઉદાહરણો જોઈ, આપણે અનુસ્વાતંત્ર્યકાલીન કવિતાઓ ભણી ગતિ કરીશું.

નિસાર અહમદ ‘શેખચલ્લી’ જેનું નિવારણ નથી, એવી સમસ્યા રજૂ કરતાં કહે છે :

‘આંખ ચૂંચી થઈ ગઈ ને વાળ પાકા થઈ ગયા
જોતજોતામાં અમે ભાઈથી કાકા થઈ ગયા !’

...તો શાયર ‘બેકાર’ પોતાની ફિલોસોફી વ્યક્ત કરતાં કહે છે :

‘દાળ સાથે જો એ બિસ્કુટ ખાય છે
એમાં તારા બાપનું શું જાય છે ?
દષ્ટિમર્યાદાને તારી શું કહું ?
પૂર્વ-પશ્ચિમ એકતા તો થાય છે !’

...અને શેખાદમ આબુવાલા કહેવાતા ગાંધીવાદીઓને આ પંક્તિઓ અર્પણ કરે છે :

‘કેવો તું કીમતી હતો, સસ્તો બની ગયો
 બનવું હતું નહીં ને શિરસ્તો બની ગયો
 ગાંધી તને ખબર છે કે તારું થયું છે શું ?
 ખુરશી સુધી જવાનો તું રસ્તો બની ગયો !’

છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં વ્યંગ્યકાવ્યો દ્વારા ઓછું-વધતું પ્રદાન કરનારા કવિઓમાં ગની દહીંવાળા, વેણીભાઈ પુરોહિત, સુરેશ દલાલ, નિરંજન ભગત, લાભશંકર ઠાકર, સિતાંશુ યશશંદ્ર, હરિકૃષ્ણ પાઠક, આદિલ મનસૂરી, રમેશ પારેખ, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, ધીરુ પરીખ, હસમુખ પાઠક, રાવજી પટેલ, ચિનુ મોદી, મનહર મોદી, નયન દેસાઈ, રવીન્દ્ર પારેખ, હર્ષદેવ માધવ, નિર્મિશ ઠાકર, મુકુલ ચોકસી, આશિત હેદરાબાદી, ચંદ્રકાન્ત અંધારિયા ‘બદમાશ’, રઈશ મનિઆર, લલિત વર્મા, ઉદયન ઠક્કર, કૃષ્ણ દવે, કિરણ ચૌહાણ, સ્નેહરશ્મિ, ચં.ચી. મહેતા, મુસાફિર પાલનપુરી, જગદીશ ત્રિવેદી વગેરે અનેક નામોને સ્મરી શકાય.

દલપતરામથી માંડી દેશ સ્વતંત્ર થયો, ત્યાં લગીના ગાળામાં મહદંશે સમાજસુધારા – નિમિત્તે વ્યંગ્યકાવ્યો રચાતાં રહ્યાં. વીસમી સદીના પાંચમા દાયકામાં બીજું વિશ્વયુદ્ધ સમાપ્ત થયું, તો બીજી તરફ આપણો દેશ આઝાદ થયો. માનવખુવારી અને વિનાશને કારણે મનુષ્યની ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધા ઊઠતી જણાઈ. ‘સ્વ’ને ખોઈ બેઠેલા મનુષ્યના પડઘા એવા તો ઝિલાયા કે કેટલાક ફિલસૂફો અને કવિઓએ ઈશ્વરને મૃત જાહેર કરી દીધો. દેશના સ્વાતંત્ર્ય પછી એક બાજુ યંત્રવિજ્ઞાનની દોડ અને બીજી બાજુ ભ્રષ્ટાચાર, મોંઘવારી અને સત્તાધારીઓની દંભી નીતિઓથી ત્રસ્ત પ્રજા ! આ નિરાશાજનક વાતાવરણે કેટલાક કવિઓને આત્મવિડંબના, કૂર ઉપહાસ એટલે કે બ્લૅક હ્યુમર અને એબ્સર્ડ-તત્ત્વ સુધી પહોંચાડી દીધા. એ કારણે કાવ્યોમાં તીવ્ર વ્યંગ્ય અને ઉપહાસની સાથે માનવમૂલ્યોમાંથી ઊઠતી શ્રદ્ધા, વિદ્રોહ, છિન્નભિન્નતા અને વ્યર્થતાના ભાવો પણ પ્રવેશવા લાગ્યા. આ નિમિત્તે લાભશંકર ઠાકરનો ‘લઘરો’, સિતાંશુ યશશંદ્રનો ‘મગન’, રમેશ પારેખના ‘આલા ખાયર’, ચિનુ મોદીના ‘ઓચ્છવલાલ’, મનહર મોદીના ‘અમથાલાલ’, હરિકૃષ્ણ પાઠકનો ‘અડવો’ જેવાં પાત્રો તથા હરીશ મીનાશ્રુકૃત ‘પ્રિબાંગસુંદર એણી પર ડોલ્યા’, નિરંજન ભગતકૃત ‘પ્રવાલદીપ’ વગેરે કાવ્યસંગ્રહોની કેટલીક રચનાઓ ચકાસવાં ખૂબ રસપ્રદ થઈ પડે તેમ છે.

માનવસહજ ભાવનાઓથી ધબકતાં ઘરોને બદલે ભાવશૂન્ય ભીંતો લઈ ઊભેલાં મકાનોથી બનેલા નગરને ‘આધુનિક અરણ્ય’ ગણાવી ‘પ્રવાલદીપ’માં આવી પંક્તિઓ મૂકે છે :

‘અરણ્ય, જન જ્યાં અગણ્ય પશુ હિંસ્ર શાં ધૂમતાં;
શિલા શત, સિમેન્ટ, કાચ વળી કાંકરેટે રચ્યું;
(અને નભ થકી ય ઇન્દ્રધનુ લોહનું ક્યાં બચ્યું !)’

આ વાંચતાં પરમેશ્વરના નામે મોટો છેકો મેલાતો પણ અનુભવાય છે... તો સુરેશ દલાલ શ્યામનું નવું રૂપ કલ્પતાં લખે છે :

‘શ્યામ ! તમને ડિસ્કોમાં જોયાનું યાદ છે!

C.C.I., Oberoi - એમાં જે joy મળે

યમુનાનો ઘાટ શી વિસાત છે !’

સિતાંશુ યશચંદ્રનાં અતિવાસ્તવવાદનાં મગનકાવ્યોમાં કૂર ઉપહાસ (બ્લેક હ્યુમર)ના ચમકારા પણ મળે છે. એમના ‘મગન અને ગાજર’ કાવ્યની આ પંક્તિઓ જુઓ :

‘મગન, ભઈ, આવું થાય આપડાથી ?

આજે તું હરણિયાના પગનો તારો હલાઈ આયો.

ને કાલે ઊઠીને કહીશ :

‘ના હું તો ખાઈશ મૂળા, મોગરી, ગાજર ને બોર સુધ્યાં’

મગન, ભઈ, વચાર તો કર...’

‘સ્વ’ની વિડંબનામાંથી જન્મેલા ‘લઘરા’ દ્વારા લાભશંકર ઠાકર વંધ્ય પ્રવૃત્તિઓની નિરર્થકતા પ્રગટ કરતી આવી પંક્તિઓ આપે છે :

‘ડોલ શબદની કાણી રે

ઊંડાં કૂવાનાં પાણી રે

હરખભેર દામણ ખેંચે છે લઘરો તાણી તાણી રે

આ આવી છલકાતી લઈને

ભરચક પાણી પાણી રે !’

આમ મગન અને લઘરાની વાત થતી હોય, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ રાવજી પટેલનું કાવ્ય ‘હુંશીલાલ’ યાદ આવવું જોઈએ, જેમાં વ્યાજવીર એટલે કે ‘મોક-હિરોઈક’નો નોંધપાત્ર ઉપયોગ હતો.

‘મોક-હિરોઈક’ ઉપરાંત વેદનાજન્ય કટાક્ષની વાત આવે, ત્યારે સહજપણે જ આપણને રમેશ પારેખના ‘આલાખાચર’નું સ્મરણ થઈ આવે. તળપદા શબ્દો દ્વારા કટાક્ષથી વેદના લગી ગતિ કરાવતી એમની આ પંક્તિઓ જુઓ :

‘આપણું તો એવું./માગતલ મૂઝાય/આપતલ નઈ./ઠકરાણાં ક્યે : ‘સૌને દીધું./

અમને ?/અમે વાંઝિયાં”/“લ્યો, ત્યારે,” – એમ કહીને/દેવના ચક્કર જેવા ખોળાના બે ખૂંદતલ/ દઉં દઉં ત્યાં ગદની આંખ્યું ઊઘડી ગઈ !

* *

‘રામજી’ લુવાર ઊભો છે/કે છે : ઘરાક આવ્યુંછ, બાપુ.../બારતેરમાં સાટ્ટુ સધરી જશે/વેચી દેવી છે ને તલવાર ?/આમેય તમારે પડી પડી કાટ ખાય છે.../આપણું તો એવું./દઈ દીધી./માગતલ મૂંઝાય/આપતલ નઈ.’

* *

ઘણી વાર એબ્સર્ડ તત્ત્વ અને એના પર્યાય જેવા ‘રે’ મઠના કવિઓ, સાથે યાદ આવે ! દેખાવે નોર્મલ જણાતા ‘રે’ મઠના કવિઓ માનસિક રીતે નોર્મલ જ હતા, પણ ‘ઓલ રાઈટિંગ ઇઝ રબિશ’ના ભાવમાં ડૂબ્યા પછી, એમના દ્વારા એવી એબનોર્મલ કાવ્યપંક્તિઓનો પ્રાદુર્ભાવ થતો કે જેથી પરંપરાભિમુખ સુશ્ચ સાક્ષરોની છાતીઓનાં પાટિયાં મધ્યે સદે ફાળ પડતી !

આદિલ મન્સૂરી નોર્મલ ભાવે પણ હાસ્યપ્રેરક શે’ર લખી શકતા; દાખલા તરીકે...

‘તારી ઝુલ્ફોમાં ટંકી દઉં તારલા

પણ તું આવે સવારે, તો હું શું કરું ?’

...અને ‘રે’ મઠ પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતાનો પરચો આપવા, તેઓ, આવા શે’ર પણ લખતા :

‘એના પતનને બિલ્લીના કૂદકામાં જોઈને

મારો વિકાસ થાય છે શેરીના ચાનમાં.’

કલાત્મકતાનો એ જ સ્તર જાળવી, મનહર મોદી લાત મારનાર ઈશ્વર અને લાત ખાનાર માનવીને સંડોવી, ‘લાત-કાવ્ય’માં લખે છે :

‘લાત મારીને એણે મને કહ્યું : તું પથ્થર છે.

પથ્થર તો ઊંધા ‘ઈ’ જેવો હોય છે.

અને ઊંધા ઈનો તો કોણ સંગ્રહ કરે ?

લાત મારીને એણે મને કહ્યું : તું ગધેડો છે.

ગધેડો એટલે ઘોડો.’

લગભગ આવા ભાવે જ મનહર મોદીએ આવો શે’ર પણ લખ્યો છે :

‘હતું ઊંધમાં ઊંધ જેવું ઉઘાડું.

કરે છે હજી કેમ હોંચી ગધાડું ?’

‘રે’ મઠના અગ્રણી કવિ ચિનુ મોદી ‘ઓચ્છવલાલ’નું અળવીતરાપણું

કાવ્યપંક્તિઓમાં આ રીતે પ્રગટે છે :

‘દર દશમી મિનિટે, એમને એક બગાસું તો આવે અને
આવે જ. આમ તો ઓચ્છવલાલને ડઝનેકને હિસાબે
ઊંઘમાં પણ છીંક આવે જ./પણ શરદી થઈ હોય/
તો ઓચ્છવલાલ છીંક ન પણ ખાય.’

આધુનિક કટાક્ષકાવ્યોમાં હરિકૃષ્ણ પાઠકનો કાવ્યસંગ્રહ ‘અડવા પચીસી’ આપણને અડવા આવે છે, અડે છે અને સમજુઓને સાનમાં સમજાવે છે કે દરેક સમજુમાં ‘આડવ્ય’ હોય જ છે, જે વખત આવ્યે પ્રગટ પણ થાય છે !

આ નિમિત્તે બીજી પચીસી પણ અવશ્ય યાદ આવે, તે ધીરુ પરીખની ‘અંગ-પચીસી.’ એમાં શૈલી અખાની પણ વ્યંગકાવ્યો મૌલિક. ‘અધ્યાપક અંગ’માં એમણે આવો છપ્પો આપ્યો છે :

‘પહેર્યા સ્યૂટ-બૂટ-મોજાં-ટાઈ, પછી વર્ગમાં ઊપડ્યા ભાઈ
ભારો થોથાં લીધાં સાથ, બુદ્ધિનો ક્યાં છે સંગાથ ?
બોલે પટપટ પોપટ વેણ, ના સાંધો ના છે કેં રેણ !’

ગઝલમાં ઊંચી પ્રયોગશીલતા દાખવનાર નયન દેસાઈ ખુદ પર પણ હસી શકે છે, આ રીતે :

‘કાગળ ઉપર હાથનો પંજો (ચીતચોં છાનોમાનો જોને)
નામ અમારું એવું પાડ્યું, નહીં માતર નહીં કાનો જોને’

એમની જ એક હઝલનો શે’ર છે :

‘ઝાપટીને મલાઈ બેઠો છે
સાસરામાં જમાઈ બેઠો છે !’

જૂની અને નવી પેઢીની વચ્ચે જણાતા કેટલાક કવિઓને પણ સ્મરી લઈએ.
સરસ વ્યંગકાવ્યો આપનાર રવીન્દ્ર પારેખનાં પ્રતિકાવ્યો વિશેષ ધ્યાન ખેંચતા હોય છે. એમની, મનોજ ખંડેરિયાની ખૂબ જાણીતી ગઝલની પ્રતિકૃતિના અંશ અહીં પ્રસ્તુત છે :

‘પડીકું બાંધવા બેસું તો વરસોનાં વરસ લાગે
મફતમાં આપવા બેસું તો વરસોનાં વરસ લાગે
કહો તો આ બધાં ઈદડાં તો હું હમણાં જ ઠાંસી જઈ
પરંતુ બાફવા બેસું તો વરસોનાં વરસ લાગે.’

ઉદયન ઠક્કરની ગઝલોમાં આવતા અળવીતરા શે’ર ખૂબ ધ્યાન ખેંચતા હોય

છે. એના બે નમૂના માણીએ -

‘ગઝલ કે ગીતને એ વારાફરતી પહેરે છે

કવિની પાસે શું વસ્ત્રોની બે જ જોડી છે ?’

‘અસ્તરેખા જોઈને સૂરજની ફૂકડાએ કહ્યું :

આપના તો ભાગ્યમાં બહુ ‘ચઢઉતર’ દેખાય છે !’

મુકુલ ચોકસીએ, સાહિત્યકારોની કબરો પર શોભે એવાં ‘કબરકાવ્યો’ આપી ક્યાંક ક્યાંક તીક્ષ્ણ વ્યંગ્ય પણ વેર્યાં છે. એમણે ખાસ ઊમળકાપૂર્વક કેટલાય વિદ્યમાન સાહિત્યકારો માટે પણ, એડવાન્સમાં કબરકાવ્ય આપ્યાં છે. સુરેશ દલાલ નિમિત્તે લખાયેલું એમનું આ કબરકાવ્ય જુઓ :

‘રંગીન હોલ... તેજમઢ્યા ઉપવનોનું શું ?

કાર્યક્રમોનું શું અને શ્રોતાજનોનું શું ?

મારા જવાથી કાવ્યને તો કંઈ થશે નહીં,

કિન્તુ સભાઓ, સંગ્રહો, સંપાદનોનું શું ?’

વ્યંગકાવ્યક્ષેત્રે નિર્મિશ ઠાકરે પણ યથાશક્તિ પ્રદાન કર્યું છે, એ વિશે શક્ય એટલી ટૂંકી વાત કરી લઈએ. વ્યંગકાવ્યમાં કાવ્યત્વ જાળવીને તીવ્ર વ્યંગ્ય નિષ્પન્ન કરવાના એમના પ્રયત્ન હોય છે. એના બે નમૂના પેશ છે.

‘તમે માત્ર વાતો કરી ઝાંઝવાની

અમે એ વડે ખૂબ ખેતી કરી છે !’

‘માનવી તો ચંદ્ર પર પહોંચી ગયો !

હું હજી મારા સુધી પહોંચ્યો નથી !’

પાંચ વ્યંગ્યકાવ્યસંગ્રહ અને છ પ્રતિકાવ્યસંગ્રહ આપનાર આ કવિનો પ્રતિકાવ્યસંગ્રહ ‘લાઘવ ક્યાંય નથી ને કવનમાં !’ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રથમ છે - એમ અભ્યાસીઓ માને છે. કાવ્યનાં નવ્ય સ્વરૂપો સાથે ખેલવાની એમની આદતમાં, પ્રયોગખોરી છે કે પ્રયોગશીલતા, એ ભવિષ્યમાં સમય નક્કી કરશે. ચોક્કસ પ્રાસરણના ધરાવતા આઠ પંક્તિના ચક્રાકાર ફેન્ય કાવ્યસ્વરૂપ ‘ટ્રાયોલેટ’ને તેઓ ગુજરાતી તથા હિન્દી સાહિત્યમાં લઈ આવ્યા અને ભારતનાં પ્રથમ કહી શકાય તેવાં ‘વ્યંગ્ય ટ્રાયોલેટ’ પણ આપ્યાં. એનો એક નમૂનો અહીં :

ભાવ

વાચકોને કાવ્યમાંનો શ્લેષ સમજાવ્યો અમે

એમણે પૂછ્યું પછી કે ‘ભાવ’ શો છે કાવ્યનો ?

અવદશા ભાળી શબદની આ મગજ શું શું ખમે ?
 વાચકોને કાવ્યમાંનો શ્લેષ સમજાવ્યો અમે
 મૂલ્ય ના પૂછો શબદનું, એ કવિને ના ગમે !
 હાઈકુનો 'ભાવ' એ છે, એ જ છે 'મહાકાવ્ય'નો !
 વાચકોને કાવ્યમાંનો શ્લેષ સમજાવ્યો અમે
 એમણે પૂછ્યું પછી કે 'ભાવ' શો છે કાવ્યનો ?

*

નિર્મિશે ગઝલકુળના કાવ્યપ્રકાર 'તઝમીન'ના સ્વરૂપમાં કેટલાક ફેરફારો લાવી
 'વ્યંગ્ય તઝમીન' જેવો નવ્યપ્રકાર સર્જ્યો અને એક આખેઆખો સંગ્રહ 'અર્થ આડા
 થાય તો !' પણ આપ્યો. અન્ય શાયરના શે'ર પર થતી 'વ્યંગ્ય-તઝમીન'નો એક નમૂનો
 પેશ છે :

શ્રદ્ધાનો હો વિષય તો પુરાવાની શી જરૂર ?
 કુરઆનમાં તો ક્યાંય પર્યંબરની સહી નથી !

— જલન માતરી

કોર્ટમાં કંટાળેલા વકીલના દલીલો (વ્યંગ તઝમીન)
 જજસા'બ આ મગજના દુખાવાની શી જરૂર ?
 સાક્ષી ફરી ગયા, તો ખુલાસાની શી જરૂર ?
 કરશો ના દસ્તાખત કે ચુકાદાની શી જરૂર ?
 શ્રદ્ધાનો હો વિષય તો પુરાવાની શી જરૂર ?
 કુરઆનમાં તો ક્યાંય પર્યંબરની સહી નથી

નિર્મિશે સુરતી બોલીમાં અનેક વ્યંગકાવ્યો લખ્યાં છે, એટલે અંતે એક મુક્તક,
 એના નમૂના રૂપે :

'મન ઠીયું ડેઝર્ટ, ટો વરહાડ નીં આવે
 પ્રેમમાં આવી ફરી પછડાટ નીં આવે
 જાનટો છું ઉં કે ટારો બાપ છે પોલીસ
 આવહે જો એ, ટો ટારી યાડ નીં આવે !'

વ્યંગ્યકાવ્ય-ક્ષેત્રે સુંદર કાર્ય કરી રહેલા વધુ બે કવિઓને આપણે યાદ કરવા
 રહ્યા. તે રઈશ મનિઆર અને કિરણ ચૌહાણ.

સરસ હઝલો આપી શક્તા રઈશનો એક શે'ર છે :

'છે મારો વાંક બસ એક જ કે હું સુરતથી આવ્યો છું
 શુભેચ્છા પાઠવું તો ય સૌને ગાળ લાગે છે !'

રઈશના કાવ્યમાં સુરતી બોલી પણ આવતી હોય છે :

પન્નીને પહટાય તે કે'તો નીં !

વાહણ જો અથડાય તે કે'તો નીં !

અમનાં તે પ્યાર જાણે રેહમની ડોરી

એના પર લૂગડાં હૂકવાય તે કે'તો નીં !'

અંતે, હાસ્યપ્રેરક કાવ્યો લખતા કિરણ ચૌહાણનો એક શે'ર માણીએ :

‘શેઠને ત્યાં બાર કન્યાઓ કુંવારી છે હજી

જાય જે નોકર બની, દામાદ થઈને નીકળે !’

*

છેલ્લાં પચાસ વર્ષનાં વ્યંગ્યકાવ્યોમાં કાવ્યસ્વરૂપોનું વૈવિધ્ય ધ્યાનાકર્ષક છે. મુક્તક, દોહા, ગીત, હઝલ, સોનેટ, હાઈકુ, ભજન, છપ્પા, અછાંદસ ઉપરાંત વ્યંગ્ય-તઝમીન અને વ્યંગ્ય-ટ્રાયોલેટ પણ એમાં પ્રવેશી ચૂક્યાં છે. ગંભીર કવિતાઓની જેમ જ વ્યંગ્યકાવ્યોમાં પણ આધુનિક કાવ્યતત્ત્વો વિશેષ દેખા દે છે અને વ્યાજવીર (મોક-હિરોઈક), ફૂર ઉપહાસ (બ્લેક હ્યુમર)થી આગળ વધી એબ્સર્ડ-તત્ત્વ સભર નોનસેન્સ કવિતા સુધી ગતિ થતી રહી છે. સમગ્રપણે જોતાં પ્રયોગશીલતા અને કાવ્યતત્ત્વની માવજત બાબતે વડીલ કવિઓની તુલનામાં નવી પેઢી ઊણી ઊતરતી જણાય છે. અલબત્ત, આ મારું અંગત મંતવ્ય છે. નવી પેઢીનો ઝુકાવ શુદ્ધ વ્યંગ્ય તરફ ઓછો અને ચબરાક્રિયા મનોરંજન તરફ વિશેષ જણાય છે. કદાચ એ માટે વધુ લોકપ્રિય બનતાં જતાં હાસ્યકવિસંમેલનો અને ટેલિવિઝન પર એને વધુ મળતું મહત્ત્વ હોઈ શકે. નવી પેઢીએ કાવ્યતત્ત્વની માવજત સાથે સામાજિક સમસ્યા સાથે સંકળાતા વ્યંગ્ય ભણી ગતિ કરવી રહી, જેથી ‘હાસ્ય’ અને ‘વ્યંગ્ય’નાં પલ્લાં સમતોલ બને. અંતે, મારા એક શે'ર સાથે વિરમું છું.

‘ઓળખ્યું ના અર્થનું આકાશ, એની છે સજા !

હે શબ્દ ! જા તું જન્મજે વિવેચકોની પેનથી !’

18

['મારું જીવનવૃત્ત' : પંડિત સુખલાલજી, પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, જૂન-૧૯૮૨]

પંડિત સુખલાલજીની આત્મકથા 'મારું જીવનવૃત્ત' ૮ ડિસેમ્બર, ૧૯૮૦ના દિવસે પંડિતજીની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે પ્રગટ થાય છે. ૧૯૪૬ની આસપાસ પંડિતજીએ આ આત્મકથા લખાવવાની શરૂઆત કરી હતી. ૧૯૮૦થી ૧૯૨૦-૨૧, ૪૦ વર્ષના સમયગાળાનું આલેખન આ આત્મકથામાં જોવા મળે છે. ૩૫ પ્રકરણો ઉપરાંત પ્રાસ્તાવિક અને બીજી આવૃત્તિમાં ઉમેરાયેલ પૂર્તિ - ૩૭ પ્રકરણો છે. આઠ પ્રકરણ સુધીનાં શીર્ષકો પંડિતજીએ આપેલાં છે અને એ પછીનાં પ્રકરણશીર્ષકો પંડિતજીના શિષ્ય દલસુખ માલવણિયાએ આપેલાં છે.

આત્મકથામાં બે બાબતો કેન્દ્રસ્થાને છે. પંડિતજીને થયેલો જૈન સમુદાયનો અનુભવ અને જ્ઞાનોપાર્જન કરતા કરતા થયેલો વિદ્યાસમુદાયનો અનુભવ. જેને કથા કહી શકાય એવી સળંગ કથા અહીં નથી. વિદ્યાઅભ્યાસ માટે કાશી, આગ્રા, કલકત્તા, પૂના વગેરે સ્થળોના અનુભવો અહીં વિગતે જોવા મળે છે.

આત્મકથાને આત્મલક્ષી સાહિત્યસ્વરૂપ ગણીએ છીએ ત્યારે પંડિતજીની આ આત્મકથા અનાત્મલક્ષી બની રહે છે. પંડિતજી નિમિત્તે અહીં જૈન સમુદાય, કાશી અને અન્ય સ્થળોની વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિનું આલેખન વધુ છે. પોતાના જૈન સમાજ સામે અને વિદ્યાક્ષેત્રે ચાલતાં અનિષ્ટો સામે પંડિતજીનો પ્રતિકાર સતત રહ્યો છે. 'ત્યાગીઓમાં પદવીનો મોહ' પ્રકરણમાં મહારાજજીને શાસ્ત્રવિશારદની પદવી આપવા માટે થયેલા કાવાદાવાનો પર્દાફાશ છે. શ્યામસુંદર નામના શ્રાવકે કરેલી ખટપટને પંડિતજી ઉઘાડી કરે છે અને કટાક્ષપૂર્વક નોંધે છે, 'શાસ્ત્રવિશારદ પદો ખિસ્સું ગરમ હોય તો પંડિતો પાસેથી મેળવવાં સહેલાં છે. પંડિતોને મન પૈસાની જ યોગ્યતા છે.' (પા. ૧૧૬) આજે પણ એમ.ફિલ. અને પીએચ.ડી.ની પદવી બાબતે આ વાત એટલી જ પ્રસ્તુત બની રહે છે. પોતાના પિતાના કારજનો પણ પંડિતજી યુક્તિપૂર્વક વિરોધ કરે છે.

આ આત્મકથાની ખૂબી એ છે કે વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિ નિમિત્તે કોઈ ને કોઈ ચિંતન પંડિતજી પ્રગટાવે છે. પોતાના ઉછેરમાં જેમનો મોટો ફાળો હતો એ ભઈજના વ્યક્તિત્વ નિમિત્તે પ્રગટેલું ચિંતન જુઓ, 'દેવદેવીઓની કલ્પિત સૃષ્ટિ અને ઉપાસના ઉપર એટલો બધો ભાર અપાયો છે કે માણસજાત જીવિત દેવતાઓને ગુમાવ્યા પછી જ તેમને યાદ કરે છે અને પૂજે છે.' (પા. ૧૩) વર્ષો પછી દિવેકર માસ્તરનો ભેટો થાય છે ત્યારે પંડિતજી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક હોય છે. એ મુલાકાતમાંથી પંડિતજી

આવો બોધ પ્રગટાવે છે : ‘આ ઘટનાએ મને એવું ભાન કરાવ્યું કે જેઓ અતડા અને મોટપમાની હોય છે તેઓ પણ પોતાના કરતાં બીજાની ચડિયાતી અને માનમરતબાવાળી સ્થિતિ જુએ છે ત્યારે સ્વભાવ બદલી નાખે છે.’ (પા. ૧૬)

આત્મકથાના પ્રારંભે પંડિતજી સંઘવી, ધાકડ વગેરે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ વિશે વિગતે વાત કરે છે. વળી, લીંબડી, વઢવાણ વગેરે પંથકોની ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક વિગતોમાં પણ ઊંડા ઊતરે છે. આ બધી શુષ્ક વિગતો હોવાને કારણે આત્મકથાનો પ્રારંભ નિરસ બની રહે છે.

સોળ વર્ષની ઉંમરે શીતળાના રોગને કારણે પ્રજ્ઞાયક્ષુ થયા પછી પંડિતજીના જ્ઞાનચક્ષુ સતત નવી ક્ષિતિજો સર કરતા રહે છે. ‘સિદ્ધાંતકૌમુદી’, ‘સાહિત્યદર્પણ’, ‘હેમવૈયાકરણ’, ‘ન્યાયશાસ્ત્ર’, ‘વ્યાકરણશાસ્ત્ર’, ‘ગીતારહસ્ય’, ‘જ્ઞાનસાર’, જૈનધર્મનાં આગમો-ટીકાઓ વગેરેના પરિશીલન ઉપરાંત ‘પંચપ્રતિક્રમણ’ અને ‘સન્મતિતર્ક’નું દુષ્કર સંપાદનકાર્ય-અનુવાદકાર્ય વગેરે પંડિતજીના પુરુષાર્થનું સુફળ છે. એ માટે વેઠવી પડતી અગવડો, પ્રવાસો પણ પંડિતજી કરે છે ને ઉત્તમ સંશોધક-સંપાદકનો દાખલો બેસાડે છે. ટૂંકમાં, આ જીવનવૃત્ત વિદ્યાપુરુષની યાત્રાનો અનુભવ કરાવે છે.

જૈન ધર્મ સાથે પંડિતજીનો અનુબંધ હોવાને કારણે ધાર્મિક આચાર-વ્યવહારને પણ પંડિતજી તટસ્થતાથી મૂલવે છે. જૈન ધર્મમાં પ્રવેશી ગયેલા સડા વિશે પણ નિર્ભીક મત વ્યક્ત કરે છે. કાશીની પાઠશાળામાં ચાલતી ખટપટો વિશે અહીં વિગતે આલેખન છે. મહારાજજી, દીપચંદજી, લાધાજીસ્વામી, ઉત્તમચંદ, રત્નચંદ, ધર્મવિજયજી મહારાજ, હરનારાયણ તિવારી, અંબાદત્ત શાસ્ત્રી વગેરેના કાવાદાવાથી પંડિતજી વ્યથિત પણ થાય છે ને કાશીત્યાગનો નિર્ણય કરે છે, પણ ખોટી વાતને વશ થતા નથી. જૈન મુનિઓ સાથેનું પંડિતજીનું આચરણ પણ પારદર્શક રહ્યું છે. લઙ્ઘિવિજયજી એક વિદ્યાર્થીને બળજબરીથી દીક્ષા લેવડાવે છે. વિદ્યાર્થી ગુમ થઈ જાય છે. હવે, શ્રાવકોને શો જવાબ આપવો ? લઙ્ઘિવિજયજી પંડિતજી સાથે ચર્ચા કરીને આ આખી ઘટના ઉપર ઢાંકપિછોડો કરવા માગે છે ત્યારે પણ પંડિતજી સ્પષ્ટ જણાવે છે, ‘તમને ડર શા માટે ? આવી નજીવી બાબતમાં જૂઠું બોલવાનો વિચાર કેમ આવે છે ?’ (પા. ૧૨૮) તત્કાલીન જૈન મુનિઓનાં વ્યવહારો, રહેણીકરણોનો ખ્યાલ પણ આ આત્મકથામાંથી આવે છે અને એ રીતે એનું દસ્તાવેજી મૂલ્ય પણ છે.

લગ્ન નિમિત્તે કે મૃત્યુ નિમિત્તે ખોટા ખર્ચ કે બાળલગ્ન સામે પણ પંડિતજી વિરોધ દર્શાવે છે. કોઈ પણ સામાજિક, ધાર્મિક કે વિદ્યાકીય અનુભવ પછી પંડિતજી વિવિધ સંકલ્પો કરે છે. લગ્ન નિમિત્તે પંડિતજી સંકલ્પ કરે છે, ‘ઉંમર પહોંચેલ હોય તેમ જ જીવનમાં જરૂરી એવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરેલ હોય તેવાં સંતાનોનું બિનખર્ચાળ અને સાદું લગ્ન થતું હોય તો જ તેમાં ભાગ લેવા જવું.’ (પા. ૩૮). સ્ત્રીઓને ભણાવવાનો મક્કમ નિર્ણય કરે છે; ડૉ. અમરશીને ત્યાં રહી જાતિભેદ-નિવારણ માટે પ્રયત્નશીલ બને છે;

લગ્ન, કારજ, વૃદ્ધલગ્ન, વૈધવ્યજીવન, રહેણીકરણી સંદર્ભે પંડિતજી અનેક અનુભવોમાંથી પસાર થાય છે અને જુદા જુદા સંકલ્પો તરફ વળે છે.

પંડિતજી માટે વિદ્યાજગતનો અનુભવ સંઘર્ષમય અને કટુ બની રહે છે. કાશીમાં પુનઃ અભ્યાસ કરવા આવે છે ત્યારે મિત્ર વ્રજલાલ અને પંડિતજી સંદર્ભે બ્રાહ્મણ અને જૈન હોવા નિમિત્તે આવી વાતો થાય છે, ‘વ્રજલાલજી તો બ્રાહ્મણ અને કુળધર્મ સનાતની તો પછી એ સુખલાલ જેવા જૈન ધર્મ સાથે કેવી રીતે રહી શકતા હશે ? એ પ્રશ્ન પણ ઘણા પંડિતોને મૂઝવતો.’ (પા. ૧૦૦). તત્કાલીન સમાજમાં માત્ર ઊંચનીચના જ ભેદભાવ હતા એવું નહોતું પણ ઉચ્ચવર્ગમાંયે વિવિધ ફાંટા જોવા મળતા હતા. શિક્ષણજગતની કુટિલનીતિનો પરિચય પંડિતજીને ડગલે ને પગલે થાય છે છતાં વિદ્યાવ્યાસંગ છૂટતો નથી, આ આત્મકથામાંથી આ જ વાત પ્રેરક બની રહે છે.

ચિંતક પંડિતજીનું વ્યક્તિત્વ અહીં સતત પ્રગટ થતું જોવા મળે છે. ચિંતન કે દર્શન સતત થતા માનસિક સંઘર્ષમાંથી નીપજે છે. તર્ક એમનો સૌથી મોટો ગુણ રહ્યો છે અને એ પાછળ ન્યાયશાસ્ત્રનું એમણે કરેલું પરિશીલન કારણભૂત લાગે છે. તર્ક ઉપરાંત નિર્ભયતા અને સ્પષ્ટતાના ગુણ પણ જોવા મળે છે. જૈન ધર્મના વ્યવહારો, એની વિદ્યાપ્રવૃત્તિ, જૈન સમાજ કે અન્ય સમાજના રીતરિવાજો – સંસ્કારો વિશે પંડિતજીનું તર્કયુક્ત ચિંતન પ્રગટ થાય છે.

ગાંધીયુગના સમયનું ગદ્ય અહીં છે. ગાંધીજીની સરળ ભાષાનો આગ્રહ અહીં પણ છે. ક્યારેક પંડિતજીની ભાષા આલંકારિક પણ બને છે. જેમ કે – (૧) પ્રજ્ઞાયક્ષુ થયા પછી પોતાની ભોજાઈ સંદર્ભે પંડિતજી લખે છે, ‘શકુન્તલા જેવી નિર્દોષ ભોજાઈ ઉપર મારું દુર્ઘાસામન અકારણ કોપ કરી બેસે.’ (પા. ૪૭). (૨) તમાકુનાં વ્યસન અને એમાંથી મુક્ત થવાના પ્રયત્ન રૂપે કરેલું વર્ણન – ‘પરંતુ તમાકુ તો વિષ્ણુની પેઠે નાના અવતારો લઈ ઉદ્ધાર કરવા આવે છે. તમાકુદેવતા છીંકણીનું મોહિની રૂપ ધારણ કરી મારી પાછળ પડી.’ (પા. ૨૧). અંધાપાનો કલિયુગ બેસી ગયા પછીનું વર્ણન પણ હૃદયદ્રાવક છે – ‘પગમાં ચાલવા અને દોડવાની શક્તિ હતી. હાથમાં લેવા-મૂકવા, ઉઠાવવાની શક્તિ હતી. પણ એને એ ક્રિયાઓ યોગ્ય રીતે કરવામાં એના સદાના સાથી પ્રકાશ વિના મદદ કોણ આપે ? દાંત અને જીભમાં પોતાનું કામ કરવાની પૂર્ણ શક્તિ હતી. પણ એને પોતાના જીવનસમા સાથી ખાદ્ય અને પેય સાથે સીધો સમાગમ કરાવનાર પ્રકાશ રહ્યો ન હતો.’ (પા. ૪૬). આ ગદ્યખંડ પંડિતજીની વિવશતાની પ્રતીતિ કરાવે છે પણ આ વિવશતા ઝાઝી ટકતી નથી, પંડિતજી પોતાની રીતે રસ્તા શોધી લે છે. ક્યાંક દીર્ઘ વાક્યરચનાઓ પંડિતજીના ગદ્યને ક્લિષ્ટ પણ બનાવે છે. બોલચાલમાં કે લખાણમાં પ્રચલિત રહેલા શબ્દોને પણ પંડિતજી ક્યારેક જુદી રીતે નિરૂપે છે. જેમ કે ‘અવરજવર’ને બદલે ‘જવરઅવર’ (પા. ૩૪), ‘વાજતેગાજતે’ને બદલે ‘ગાજતેવાજતે’ (પા. ૩૪) વગેરે.

બીજી એક પ્રેરક વાત આ આત્મકથામાંથી એ રહી છે, કે એક અધ્યાપક તરીકે પંડિતજી સતત પોતાનું જાતપરીક્ષણ કરીને સ્વમૂલ્યાંકન કરે છે. પંડિતજીના જાતપરીક્ષણનું એક ઉદાહરણ જોઈએ - ‘આ કસોટીનું મારું ધોરણ એ હતું કે શ્રીહર્ષનું ખંડનખંડખાદ્ય, મધુસૂદન સરસ્વતીની અદ્વૈતસિદ્ધિ ને ચિત્સ્વરૂપાચાર્યની ચિત્સુખી - એ ત્રણ વેદાન્તના અંતિમ ગણાતા ગ્રંથો જો હું આપમેળે વાંચી અને સમજી શકું તો ન્યાયની યોગ્યતા મારામાં આવી છે એમ મારે સમજવું. આ ગ્રંથોને યથાર્થ રીતે સમજવામાં જેટલી મુશ્કેલી તેટલી જ યોગ્યતા ઓછી. આ મારું કસોટી ધોરણ હતું.’ (પા. ૧૨૦) પંડિતજીએ અપનાવેલ કસોટીધોરણ આજે કેટલા અધ્યાપકો પાસે છે. અથવા તો અધ્યાપકોને ધોરણ સાથે કશું લાગેવળગે છે ખરું ? - પ્રશ્ન થાય છે. જોકે, અહીં પંડિતજી સ્વમૂલ્યાંકનમાંથી પાર ઊતર્યાનું નોંધે છે. પણ એ પ્રક્રિયા વિશે મૌન સેવે છે. પંડિતજી ઘણી બધી બાબતોનું કે વ્યક્તિઓ વિશે ટૂંકમાં આલેખન કરે છે. પાત્ર કે પરિસ્થિતિ વિશે ભાવકને રસ પડે કે એ વિશે જાણવાની વધારે જિજ્ઞાસા ઊભી થાય કે પંડિતજી વાત પૂરી કરી નાખે છે. જેમ કે, પંડિતજીના ઉછેરમાં જેમનો મોટો ફાળો હતો એ ભઈજી વિશે માંડ એકાદ પ્રકરણમાં વિગતો મળે છે. આ બાબત ક્યારેક કહે પણ છે.

ટૂંકમાં, જીવન જીવવાની કળાને બધી કળામાં મુખ્ય ગણનાર પંડિતજીની એક સકલ વિદ્યાપુરુષ તરીકેની પ્રતીતિ એમનું આ જીવનવૃત્ત કરાવે છે.

[ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને નારાયણ વિદ્યાવિહાર, ભરૂચના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયેલ આત્મકથા સત્રમાં ૧૯ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૦ના દિવસે રજૂ કરેલું વક્તવ્ય, અહીં સુધારા-વધારા સાથે]

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા

(૧૧) આવું અથવા જવું : ભરત વિંજુડા, ૨૦૧૩, નવસર્જન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૧૦૨, રૂ. ૮૦/- (૧૨) એક કપ કોફી અને : દિનેશ કાનાણી, ૨૦૧૩, શ્રીરામ, ૭, નારાયણનગર, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૨, પૃ. ૧૦+૧૦૨, રૂ. ૧૧૧/- (૧૩) ઈંથરના સમુદ્ર : મહેન્દ્ર જોશી, ૨૦૧૩, દર્શક ફાઉન્ડેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૮૬, રૂ. ૧૦૦/- (૧૪) હવાનાં રૂપ : યાકુબ પરમાર, ૨૦૧૨, રંગદ્વાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮૦, રૂ. ૭૦/- (૧૫) વેળા : મનોહર ત્રિવેદી, ૨૦૧૨, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૨૨+૧૩૮, રૂ. ૧૨૫/- (૧૬) ગુરુગાન : પીયૂષ પંડ્યા ‘જ્યોતિ’, ૨૦૧૩, સિસ્ટર નિવેદિતા પબ્લિકેશન, રાજકોટ, પૃ. ૪૪, રૂ. ૫૦/-

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

ત્રણ સંચયો : અભ્યાસોપયોગી એવમ્ રસપ્રદ... | અજય પાઠક

[૧. 'સામયિકોની સૃષ્ટિ' : સં. યાસીન દલાલ પ્ર. પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, પ્ર. આ. ૨૦૧૦, પૃ. ૨૪૦, કિં. રૂ. ૧૮૦/-] ૨. 'ખખર પત્રકારો' : સં. યાસીન દલાલ, પ્ર. પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, પ્ર. આ. ૨૦૧૦, પૃ. ૧૮૪, કિં. રૂ. ૧૫૦/- ૩. 'અગ્રણી અખબારો' : સં. યાસીન દલાલ પ્ર. પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, પ્ર. આ. ૨૦૧૦, પૃ. ૨૨૪, કિં. રૂ. ૧૭૦/-]

શ્રી યાસીન દલાલસંપાદિત ત્રણ સંગ્રહો પત્રકારત્વને લગતા જુદા જુદા લેખોનાં સંકલનો છે. શ્રી યાસીન દલાલ આ ક્ષેત્રના તજજ્ઞ છે અને જાણીતા કટારલેખક છે. પત્રકારત્વના વિદ્યાર્થીઓને માટે ઉપયોગી સામગ્રી અહીં સારા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. જિજ્ઞાસુ વાચકો માટે રસપ્રદ માહિતીઓ છે. તેથી આ દષ્ટિએ ત્રણે સંકલનો આવકાર્ય છે. આ પુસ્તકોને ક્રમશઃ થોડી વિગત સાથે અવલોકીએ.

(૧) 'સામયિકોની સૃષ્ટિ'માં કુલ ૪૧ લેખો છે. ૩૩ લેખકોના લેખો સમાવાયા છે. રમણલાલ જોશી, યશવંત દોશી અને યાસીન દલાલ, ઉત્પલ ભાયાણીના એકથી વધુ લેખો છે. બે વિભાગમાં લેખો મુકાયા છે. પ્રથમ વિભાગમાં સામયિકો વિશે સામાન્ય ચર્ચાવિચારણા કરતા લેખો અને કેટલાંક ચોક્કસ સામયિકો અંગેની ચર્ચાવિચારણા કરતા લેખો છએ. 'આપણાં સામયિકો' અને 'ગુજરાતી સામયિક : લેખ-સાહિત્યનું વિશ્લેષણ' એવા અનુક્રમે શ્રી અરવિંદ પી. દવે તથા શ્રી કિરીટ ભાવસારના લેખો પત્રકારિત્વના વિદ્યાર્થીઓ માટે માર્ગદર્શક બને તેવા પૃથક્કરણાત્મક લેખો છે. એવો જ શ્રી પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટનો 'સાહિત્યિક પત્રપત્રિકાઓ અને સ્તંભો' લેખ આઠમા દાયકાની સાહિત્યિક પત્રપત્રિકાઓ અને વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થતા સાહિત્યિક સ્તંભોનું વિહંગાવલોકન કરતો માહિતીપ્રદ તેમજ વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગી લેખ છે. આ સિવાય રસિકોને આકર્ષે તેવા લેખોમાં "સંસ્કૃતિ' વિદાય માગે છે' (ઉમાશંકર જોશી), 'સંસ્કૃતિ'નાં પચીસ વર્ષ' (ભોળાભાઈ પટેલ), 'અજોડ અને બેનમૂન' (લે. ?), 'ઇલસ્ટ્રેટેડ વીકલી' ૯૯ નોટ આઉટ' (ભિપિન બુચ), 'સંસ્કૃતિ, મિલાપ, ગ્રંથ, નિરીક્ષક પછી...' (ચંદ્રકાંત બક્ષી), 'અલવિદ્યા, 'ઓપિનિયન' (ડંકેશ ઓઝા), 'નયા માર્ગ' : કિંતના નયા, કૌનસા માર્ગ ?' (વિદ્યુત જોશી) ગણાવી શકાય. આ વિભાગમાં કુલ ૨૭ લેખો છે.

બીજા વિભાગમાં 'સાહિત્યિક સામયિકો અને સાહિત્યિક પત્રકારત્વ' એવા શીર્ષક નીચે ૧૪ લેખો છે. તેમાં 'સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ' (યાસીન દલાલ), 'ગુજરાતીમાં નાટ્યાવલોકન' (ઉત્પલ ભાયાણી), 'લોકપ્રિય સાહિત્ય' (નીતિન મહેતા) એ ત્રણ પૈકી યાસીન દલાલનો લેખ ૧૮૬૬માં જૂનાગઢથી 'સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ' નામનું માસિક પત્ર શરૂ થયું હતું જે સૌરાષ્ટ્રનું પ્રથમ પત્ર ગણી શકાય તેને અંગે માહિતી/ચર્ચા રજૂ કરતો લેખ છે, જ્યારે અન્ય બે સાહિત્યના ક્ષેત્રના લેખો છે. બંને લેખકોએ પોતાની પ્રતિભાને છાજે તેવી ચર્ચા-વિચારણા

પ્રસ્તુત કરી છે. અન્ય ૧૧ લેખો સાહિત્ય અને પત્રકારત્વની ચર્ચાવિચારણા કરતા લેખો છે, જેમાં ‘સાહિત્ય અને અખબાર’ (સર જેમ્સ બેરી – અનુ. રવીન્દ્ર ઠાકોર) રસપ્રદ લેખ છે. યાસીન દલાલનો ‘સાહિત્ય, પત્રકારત્વ અને સાહિત્યિક પત્રકારત્વ’ વિષય પરનો સારી ચર્ચા-વિચારણા રજૂ કરતો લેખ છે. શ્રી રમણલાલ જોશીના ચાર લેખો છે. ‘ઊંચા સ્તરનું સાહિત્યિક પત્રકારત્વ ક્યાં?’, ‘આજનું આપણું સાહિત્યિક પત્રકારત્વ ક્યાં માર્ગે?’, ‘પત્રકારત્વ અને સાહિત્યનો પારસ્પરિક સંબંધ’ અને ‘સાંપ્રત્ય સાહિત્યિક પત્રકારત્વની સમસ્યાઓ’ આ વિષયની ચર્ચાને વેગ આપે છે. સાહિત્ય અને પત્રકારત્વના પારસ્પરિક સંબંધની ઊંડાણભરી ચર્ચા આ વિભાગના લેખોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ઉત્પલ ભાયાણીનો લેખ ‘સાહિત્ય એ સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ એ પત્રકારત્વ છે?’ વિચારોત્તેજક છે.

જુદાં જુદાં દૈનિકો તથા સામયિકોમાં અગાઉ પ્રગટ થઈ ચૂક્યા હોય તેવા લેખોનો આ સંચય છે. કયો લેખ ક્યાંથી લેવામાં આવ્યો છે, ક્યારે લખાયો છે તેનો ઉલ્લેખ પુસ્તકમાં નથી. એક લેખમાં લેખકનું પણ નામ નથી. સંપાદકે અત્યંત ટૂંકી પ્રસ્તાવના લખી છે પણ સંપાદકીય લેખ જે પુસ્તકમાંના લેખો અને વિષયોની વિશદ ચર્ચા કરે તે અહીં નથી. યાસીન દલાલ જેવા અનુભવી લેખક પાસે આવા સંપાદકીય લેખની અપેક્ષા હોય. આવો લેખ વિદ્યાર્થીઓ માટે વધુ ઉપકારક બને. સાહિત્ય અને પત્રકારત્વના સંબંધની ચર્ચાવિચારણાનું પુનરાવર્તન નિવારીને અન્ય વધુ સામયિકો અંગેના લેખો મેળવી/મૂકી શકાયા હોત તો રસિક જિજ્ઞાસુનો સંતોષ બેવડાત.

(૨) ‘પ્રખર પત્રકારો’માં ૩૪ લેખોમાં મહદ્ અંશે જાણીતા પત્રકારો વિશેના શ્રદ્ધાંજલિ-લેખો છે. આ પ્રકારના અગાઉ આ લેખક/સંપાદક પાસેથી બે સંપાદનો પ્રાપ્ત થયેલાં છે, ‘મહાન પત્રકારો’ અને ‘પ્રકાંડ પત્રકારો’. અહીં ૨૮ લેખકોના એક એક, યાસીન દલાલ અને રતન માર્શલના એકથી વધુ અને ૪ લેખો લેખકોના નામનિર્દેશ નથી તેવા મુકાયા છે. આ મહદ્ અંશે શ્રદ્ધાંજલિ-લેખો હોવા છતાં ક્યારેક માહિતીપ્રદ, જીવનચરિત્રલક્ષી અને અભ્યાસલક્ષી લેખો બન્યા છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓ માટે ખૂબ ઉપયોગી સાહિત્યસામગ્રી ગણી શકાય. તે ઉપરાંત રસિક જિજ્ઞાસુઓને એક જ સ્થળે વિવિધ પત્રકારો વિશે ઠીક ઠીક વિસ્તારપૂર્વક રસપ્રદ માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે તે આ પુસ્તકની ખાસ ઉપલબ્ધિ ગણાય. ઉલ્લેખનીય લેખોમાં ‘મુદ્રણકળાની શોધ કરનાર જહોન ગુટેનબર્ગ’, ‘એલેક્ઝાન્ડર ફારબસ’, ‘પત્રકારત્વના સંશોધક : ડૉ. રતન માર્શલ’, ‘ગુજરાતી પત્રકારત્વનો તેજપુંજ : વાસુદેવ મહેતા’, ‘વિરલ પત્રકારબેલડી : જયમલ પરમાર અને નિરંજન પરમાર’, ‘ગુજરાતી’ના તંત્રી ઇચ્છારામ દેસાઈ’, ‘ચાંપશી વિ. ઉદેશી – એક સન્નિષ્ઠ તંત્રી’, ‘શનિ’નું પત્રકારત્વ’, ‘પત્રકાર લોકમાન્ય ટિળક’ અને ‘ગાંધીજીનું પત્રકારત્વ’ને ગણાવી શકાય. ‘ગુજરાતી પત્રકારત્વના પિતામહ અને અણનમ

યોદ્ધા : સંગ્રામવીર કકલભાઈ કોઠારી' એક સંકલનપ્રકારનો લેખ છે જે ચરિત્રલેખ બની રહે તેટલો વિગતપૂર્ણ છે. 'પુરુષાર્થી પત્રકાર : સોપાન' અને 'એમ. ચલપતિ રાવ' લેખો માહિતીપ્રદ છે. 'કલેર હોલિંગવર્થ : બીજા વિશ્વયુદ્ધનો સ્કૂપ આપનારી પત્રકાર' રસપ્રદ લેખ છે. સાહિત્યકારોની સાહિત્યસેવાઓ માટે સાહિત્યનાં સામયિકોમાં એક યા બીજા સ્વરૂપે લેખો વાંચવા મળતા હોય છે. પત્રકાર જગતના સન્નિષ્ઠ સેવકો વિશે સામયિકોમાં ક્યારેક જ લેખો આવતા હોઈ, એક જ પુસ્તકમાં જુદા જુદા પત્રકારોની વિવિધરંગી કામગીરીનો અહેવાલ ભલે જુદા જુદા લેખકો દ્વારા પણ ઉપલબ્ધ બને તે સર્વથા આવકાર્ય છે. અહીં સંશોધનલક્ષી લેખ જોવા મળે ત્યારે આનંદ અને સંતોષની માત્રા વધે છે. ડૉ. મકરન્દ મહેતા અને ડૉ. શીરીન મહેતાનો લેખ 'સૌરાષ્ટ્રનાં પ્રતમ મહિલા પત્રકાર : લક્ષ્મીબહેન ડોસાણી' આ પ્રકારનો લેખ છે. કેટલાક લેખો પ્રશ્નોત્તરી રૂપે છે. 'નિષ્ઠાવાન પત્રકાર યજ્ઞેશ શુક્લ' લેખ પ્રશ્નોત્તરી રૂપે છે.

આ પુસ્તકમાં પણ લેખો કયાં સામયિકોમાંથી પ્રાપ્ત થયા છે, ક્યારે લખાયા છે વગેરે વિગતો નથી. ક્યારેક લેખકોનો નામનિર્દેશ પણ નથી. ટૂંકી પ્રસ્તાવના છે, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને અને પત્રકારત્વજગતને ઉપયોગી થાય તેવો સર્વગ્રાહી સંપાદકીય લેખ કર્યો નથી. આવો સંપાદકીય શ્રમ લેવાયો હોય તો સંચયો વધુ મૂલ્યવાન બને.

(૩) 'અગ્રણી અખબારો'માં બે વિભાગમાં વહેંચાયેલા ૩૦ લેખો છે. પ્રથમ વિભાગમાં ૧૬ લેખો પત્રકારત્વના ઇતિહાસ અંગેના જુદા જુદા મુદ્દાઓને સ્પર્શે છે. 'મુદ્રણકળા : ઉદ્ભવ અને વિકાસ' (રેખા એમ. દવે), 'ગુજરાતી પત્રકારત્વનો ઇતિહાસ' (વિષ્ણુ પંડ્યા), 'પુસ્તકનો ઇતિહાસ' (રાજ ગોસ્વામી), 'છેલ્લા પાંચ દાયકાનું ગુજરાતી પત્રકારત્વ' (યજ્ઞેશ હ. શુક્લ) 'કચ્છી પત્રકારત્વના કડવા-મીઠા સંઘર્ષની સવા સદી' (પ્રવીણચંદ્ર શાહ), 'વિપ્લવ પત્રકારત્વનો શાનદાર અધ્યાય' (વિષ્ણુ પંડ્યા) ઉલ્લેખનીય લેખો છે. પત્રકારત્વના વિદ્યાર્થીઓ માટે આ વિભાગના લેખો ખૂબ અગત્ય ધરાવે છે.

બીજા વિભાગ 'ખબર પત્રો'માં ૧૪ લેખોમાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં વૃત્તપત્રો વિશે ઐતિહાસિક માહિતી સાંપડે છે. આ પૈકી 'બસો વર્ષ પહેલાં પ્રગટેલું સર્વપ્રથમ અખબાર' (યજ્ઞેશ હ. શુક્લ), 'હિન્દુ' પત્રની જન્મ-શતાબ્દી' (શંકરદેવ વિદ્યાલંકાર), 'ગુજરાત મિત્ર' સવાશતાબ્દીની સાર્થક સફર' (લે. ?), 'જામે જમશેદ - હવે એક યાદ બની ગયું છે !' (આકાશ જોશી), 'મુંબઈ સમાચાર' (યાસીન દલાલ), 'કાઠિયાવાડ ટાઈમ્સ' (યાસીન દલાલ) મહત્ત્વના લેખો તરીકે ઊપસી આવે છે. 'મુંબઈ સમાચાર' વિશે શ્રી દલાલ જણાવે છે, 'મુંબઈ સમાચાર' ૧૫૦ ગ્રાહકો સાથે શરૂ થયું, જે એ જમાનામાં મોટી સંખ્યા કહેવાય. એની કોલમો, માત્ર પારસીઓ માટે નહીં, પણ સૌને માટે ખુલ્લી હતી.' 'મુંબઈ સમાચાર' આજે પણ સૌને માટે ખુલ્લું જ છે. એમાં દરરોજ એકથી બે કોલમ ભરીને વાચકોનો જે દરબાર ભરાય છે, એ પ્રકારની વાચકની સામેલગીરી પ્રાદેશિક

ભાષાના અખબારોમાં જવલ્લે જ જોવા મળે છે. ‘મુંબઈ સમાચાર’ની અનેક ખૂબીઓ છે, થોડીક ખામીઓ પણ છે, પણ સૌથી મોટી ખૂબી એ છે કે એ કદી ફેલાવા વધારવાની બિનતંદુરસ્ત સ્પર્ધામાં નથી પડ્યું ! એને સનસનાટીમાં રસ નથી, કે નથી ઉત્તેજિત વાચન સામગ્રીમાં. એણે પોતાની જૂની પરંપરાને જાળવીને જોખમ ખેડ્યું છે. પણ એમાંથી મહદંશે એ ખરડાયા વિના બહાર આવ્યું છે. સાહિત્ય અને સંસ્કારની સામગ્રીને એણે હંમેશાં પ્રાધાન્ય આપીને અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો સાથે કદમ મિલાવ્યા છે.” (પૃ. ૨૦૮)

અહીં પણ ૫ લેખોના લેખકોનાં નામનિર્દેશ નથી. યાસીન દલાલ, વિષ્ણુ પંડ્યા, યજ્ઞેશ શુક્લના એકથી વધુ લેખો છે. કુલ ૨૨ લેખકોના લેખો છે. લેખો કયા સામયિકમાં ક્યારે છપાયા તેની વિગત નથી. સર્વગ્રાહી સંપાદકીય લેખ પણ નથી.

આમ ત્રણેય સંચયો પત્રકારત્વ તથા સાહિત્ય બંને ક્ષેત્રના રસિકો, અભ્યાસીઓ માટે આકર્ષક છે. બંને ક્ષેત્રો વચ્ચેના સામ્યની ભિન્નતા ચિંતન અને ચર્ચા પ્રેરે તે સ્વાભાવિક છે. આ ચર્ચા અહીં પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રસ્તુત છે. વૃત્તપત્રો, પત્રકારો અને સામયિકોના યોગદાનની નોંધ લેવાવી જોઈએ. વેરવિખેર સામગ્રીમાં આવી નોંધો ઉપલબ્ધ છે પણ તેને એક પુસ્તકમાં સંકલિત કરીને મૂકવી તે સ્તુત્ય કાર્ય છે. થોડા વિમર્શ સાથેની સંપાદકીય નોંધ, જરૂર જણાય ત્યાં સંપાદકીય ટીપ્પણી, પરિશિષ્ટમાં સૂચિ, સમયાનુક્રમ, નામનિર્દેશ જેવી વિગતો હોય તો સંપાદન વધુ મૂલ્યવાન બને, ભવિષ્ય માટે વધુ અર્થપૂર્ણ બને. દા.ત. ‘કુમાર’, ‘નિરીક્ષક’ જેવાં સામયિકો બંધ થયા પછી પુનઃ શરૂ થયાંની સંપાદકીય નોંધ જે તે લેખમાં નીચે ફૂટનોટમાં દર્શાવવી જોઈએ, નહિ તો વિદ્યાર્થી / વાચક ખોટી છાપ ગ્રહણ કરશે. આવી તકે સંપાદકીય પ્રમાદ નુકસાનકારક છે. શ્રી યાસીન દલાલ પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે ખૂબ જ કાર્યરત લેખક છે, આ વિષયમાં તેમનું ખાસ્સું પ્રદાન છે, સ્વયં એક અનુભવી અધ્યાપક છે, વિચારપ્રેમી છે, બૌદ્ધિકોમાં આવકાર પામેલા છે, તેથી સંપાદનકાર્યમાં તેમની પાસે થોડી વધુ અપેક્ષા રહે છે.

□

મહાત્મા ગાંધીનું તેજોમય સ્વરૂપ ‘ગાંધીકથા’ | ડૉ. કલ્પના દવે

‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી’ (ભાગ ૧થી ૪)માં આલેખાયેલા ગાંધીદર્શનને વિશાળ જનસમુદાય સુધી પહોંચાડવા શ્રી નારાયણ દેસાઈએ દેશ-વિદેશમાં ઠેકઠેકાણે ‘ગાંધીકથા’ (સાત-દિવસીય)ના અભિનવ પ્રયોગો કર્યા છે. આવી એક ‘ગાંધીકથા’નું આયોજન તા. ૧૮ ડિસે.-૨૦૦૫થી ૨૪ ડિસે.-૦૫ દરમિયાન ગુજરાતમાં અમદાવાદ મેનેજમેન્ટ એસોસિયેશન (AMA) દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. આ ‘ગાંધીકથા’ ગ્રંથાકારે ગાંધીનિર્વાણ દિને તા. ૩૦-૧-૨૦૧૧ પ્રાપ્ત થાય તે વિશેષ ઘટના કહી શકાય.

તા. ૩૦-૧-૨૦૧૧ને રોજ ‘ગાંધીકથા’ના કથાકાર પૂજ્ય નારાયણ દેસાઈની ઉપસ્થિતિમાં એ.એમ.એ.ના હોલમાં આ ગ્રંથનું લોકાર્પણ કરવામાં આવ્યું. પાંચ વર્ષની

ભારે જહેમત ઉઠાવીને ‘ગાંધીકથા’ના ગ્રંથનું સંકલન કરનાર બેનશ્રી પદ્મા ભાવસાર અને ભદ્રા સવાઈએ ઘણું પ્રશંસનીય અને અદ્વિતીય કાર્ય સાધ્યું છે.

જીવનચરિત્ર – જીવનકથા કે આત્મકથા કેન્દ્રસ્થ વ્યક્તિના ચારિત્ર્યને – વિચાર, વાણી અને વર્તનના સમ્યક રૂપને પ્રગટ કરતું સાહિત્યસ્વરૂપ છે. આપણા ધાર્મિક ગ્રંથ ‘શ્રી રામાયણ’માં શ્રીરામના અદ્ભુત સ્વરૂપની ઝાંખી આપણે કરી શકીએ છીએ – ‘શ્રીમદ્ ભાગવત’માં શ્રીકૃષ્ણલીલાના સદ્વિદાનંદરૂપનાં દર્શન થાય છે. આવી જ સુખદ અનુભૂતિ ગાંધીવત્સ શ્રી નારાયણ દેસાઈની ‘ગાંધીકથા’ના દિવ્ય ગ્રંથને વાંચતાં અનુભવાઈ.

મુંબઈમાં પાર્લા ખાતે ૨૦૦૪માં શ્રી નારાયણ દેસાઈની ‘ગાંધીકથા’ યોજાઈ હતી ત્યારે માત્ર બે જ દિવસ ગાંધીકથાશ્રવણનો લાભ મળ્યો – સાતે દિવસની કથા ન સાંભળી શક્યાનો જે અફસોસ મનમાં રહી ગયો હતો તે કેટલેક અંશે આ પુસ્તકના વાંચનથી ઓછો થયો. વળી આ પુસ્તકના લોકાર્પણ પ્રસંગે ઉપસ્થિત રહીને શ્રી નારાયણ દેસાઈની અનુભૂતિ પણ હૃદયસ્પર્શી રહી.

મારા પિતાશ્રી પી. સી. પંડ્યાએ ઉષા મહેતાના નેતૃત્વ હેઠળ મુંબઈની ભૂગર્ભ ચળવળમાં તથા ૧૯૪૨ના ‘ભારત છોડો’ આંદોલનમાં ભાગ લીધો હતો – મહારાષ્ટ્ર સરકારે તેમને ફીડમ ફાઈટર તરીકેનું સન્માન આપ્યું હતું – મારા પિતાશ્રીના મુખે બાળપણમાં સ્વાતંત્ર્ય-આંદોલનની અને પૂજ્ય બાપુની વાતો હું વિસ્મયપૂર્વક સાંભળતી હતી. એટલે રાષ્ટ્રપિતા બાપુ માટે ખૂબ અહોભાવ છે. ગાંધીજી વિશે વિપુલ પ્રમાણમાં સાહિત્ય લખાયું છે તેમાંથી ‘સત્યના પ્રયોગો’ અને ‘હિંદ સ્વરાજ’ પુસ્તકોનું અધ્યયન ભગવદ્ગીતાની પેઠે કર્યું છે. આ ‘ગાંધીકથા’ તો કથરોટમ્ ગંગા જેવો પવિત્ર ગ્રંથ છે.

ગાંધીજીને પ્રત્યક્ષ જોવાનું મારું સદ્ભાગ્ય ક્યાંથી ? પણ શ્રી નારાયણ દેસાઈને જોતાં પૂજ્ય બાપુની પ્રતિભાની કલ્પના કરી શકું છું. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના જ્ઞાનસત્રમાં ગાંધીકથાકાર શ્રી નારાયણભાઈને મેં અહોભાવપૂર્વક જોયા છે. ગાંધીઆભાથી ઘડાયેલા ગદ્યકાર નારાયણભાઈ, ગાંધીપૂજક નારાયણભાઈ, કથાકાર નારાયણભાઈ, કેળવણીકાર નારાયણભાઈ આવી કંઈ કેટલીય પ્રતિભા ‘ગાંધીકથા’માં વાણી રૂપે વહે છે.

ગાંધીજીનું જીવનકાર્ય ઉદ્દેશિ સમ છે. આ વિશ્વવંદ્ય પ્રતિભાના ‘ગાંધીકથા’ પુસ્તકમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા ગાંધીચારિત્ર્યના કંઈક અંશોને પ્રગટ કરવાનો અહીં નમ્ર પ્રયાસ છે.

‘ગાંધીકથા’ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરે લખ્યું છે : “ભાગવત કથાશ્રવણનો ઉદ્દેશ મોક્ષ કે ધર્મલાભ – ‘ગાંધીકથા’નો ઉદ્દેશ આનંદ ઉપરાંત આત્મસુધારણા દ્વારા ઉત્કર્ષ – મારી દષ્ટિએ ‘ગાંધીકથા’ની ફળશ્રુતિ છે સ્વવિકાસ અને સદ્વિચારના પંથ તરફની ગતિ. એક સામાન્ય મોહનથી મહાત્મા સુધીની આ

જીવનયાત્રાના પાયામાં રહેલું છે જીવનનું સત્ય, સમાજનો ઉત્કર્ષ, રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન અને વૈશ્વિક કલ્યાણની ભાવના.’

‘ગાંધીકથા’ પુસ્તકના અભ્યાસ પછી કથાકારની જેમ વાચકના મનમાં ગાંધીતત્ત્વના શોધનો આરંભ થાય છે. કયા ગુણવિશેષથી ગાંધીજી તેમના જીવનને સાર્થક બનાવી શક્યા ? શું આત્મમંથન આત્મશુદ્ધિનો સાચો માર્ગ છે ? પોતાની સ્વભાવગત મર્યાદાઓને દૂર કરતાં વ્યક્તિ કઈ રીતે સ્વવિકાસ સાધી શકે ? આવા કેટલાય પ્રશ્નોના ઉકેલ ‘ગાંધીકથા’ ગ્રંથમાંથી સાંપડે છે.

સાંપ્રતકાળમાં ‘ગાંધીકથા’ દ્વારા ગાંધીના તત્ત્વની શોધ કરી રહેલા કથાકાર શ્રી નારાયણ દેસાઈ આજની પરિસ્થિતિ પ્રતિ કરુણ વ્યંગ કરતા કહે છે :

ગાંધી ક્યાંક હશે ભારતમાં

ગાંધીના સપનાનું ભારત આજ કઈ હાલતમાં ? (પૃ. ૩૬)

બૌદ્ધિકોની હૃદયશૂન્યતાને જોઈ વ્યથિત થતા કથાકાર રાજકીય આંદોલનો સાથે બાપુની આંતરિક યાત્રાનો ચિતાર રજૂ કરે છે. પ્રસ્તુત લેખ દ્વારા જુદા જુદા દષ્ટિકોણથી ગાંધીજીને પામવાનો યત્ન છે. ‘ગાંધીકથા’માંથી પ્રગટ થતું ગાંધીજીનું તેજોમય ચારિત્ર્ય, તેમના નેતૃત્વગુણો તથા કથાકારના વિશેષ દષ્ટિકોણથી રજૂ થતી કથાશૈલી.

‘સત્યના પ્રયોગો’ (આત્મકથા), ‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી’ (જીવનચરિત્ર) તથા ‘ગાંધીકથા’ (ચરિત્રગાથા) આ ત્રણેય ગ્રંથોના કથાનાયક છે ગાંધીજી અને તેના કેન્દ્રસ્થાને છે ગાંધીચરિત્ર – ‘સત્યના પ્રયોગો’માં ગાંધીજી પોતાના જીવનના અનુભવોને સત્યના પ્રયોગો કહી રજૂ કરે છે – જ્યારે ‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી’માં જીવનચરિત્રકાર બૃહદ રૂપે મહાત્માના ચારિત્ર્યનું દર્શન કરાવે છે. જ્યારે ‘ગાંધીકથા’માં ગાંધીજીના જીવનનો અર્ક, ગાંધીપ્રતિભાનું અર્થઘટન કથાકારની દષ્ટિએ થયું છે – આ ત્રણે ગ્રંથોમાં કથ્યવિષય સમાન છે. પણ ‘ગાંધીકથા’માં કથ્યવિષય – ગાંધીજીનું ચારિત્ર્ય દર્શન કથાકારની આગવી શૈલીએ થયું છે અને તેને ગ્રાહ્ય કરનાર સંપાદકોની સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ યથાતથ ઝિલાયું. આમ કથ્યવિષય, કથાકાર અને સંપાદકોની સૂક્ષ્મ દષ્ટિનો ત્રિવેણી સંગમ રચાયો છે.

‘ગાંધીકથા’ના સપ્તાહની કથા અહીં સાત પ્રકરણમાં સંકલિત થઈ છે. ‘ગાંધી ક્યાંક હશે ભારતમાં ?’ના પ્રથમ પ્રકરણમાં ગાંધીજીની વિશિષ્ટ પ્રતિભા અને તેના જીવનસિદ્ધાંતો આજે કેવી રીતે નિર્મૂળ થઈ રહ્યા છે, તેની વેદના વ્યક્ત કરી છે. પ્રકરણ-૨ ‘નિર્બલ કે બલરામ’માં ગાંધી આદર્શોને ચરિતાર્થ કરતા કથાકાર રચનાત્મક કાર્યક્રમોની ઉદયકથાનો ચિતાર આપે છે. ત્યાર બાદનાં પ્રકરણોમાં ‘સત્યાગ્રહનો જન્મ’ – ‘હિંદ સ્વરાજ’થી વિસ્તરી આ મહાત્મા પથિકની હે રામ ! સુધીની યાત્રા આગવી દષ્ટિથી રજૂ થઈ છે. એક તરફ પ્રયોગવીર ગાંધીના રચનાત્મક કાર્યક્રમો તો બીજી તરફ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની વફાદારી અને સેવા – બેરિસ્ટર ગાંધીથી મહાત્મા ગાંધીની

જીવનયાત્રાના મુખ્ય અંશો અહીં સાંપડે છે. આમ ગાંધીજીની વિરાટ પ્રતિભાને સમજવાની ગુરુચાવી એટલે આ ‘ગાંધીકથા’ ગ્રંથ.

‘નિર્બલ કે બલરામ’ પ્રકરણ-રના આરંભની આ પંક્તિઓ કેવી સૂચક છે !

લેહ લાગી, લહે લાગી, મને સત્ય અહિંસાની

લેહ લાગી...

‘સત્યાગ્રહ’ની કથાનો ઉદયકાળ માંડતા જોહાનિસબર્ગના મ્યુઝિયમ નજીક લગાવેલા એક પોસ્ટરનો સંદર્ભ આપતા શ્રી નારાયણ દેસાઈ કહે છે : (પોસ્ટર પર લખ્યું હતું -)

‘વિઝિટ જેહાનીસબર્ગ - ધ બર્થ પ્લેસ ઓફ સત્યાગ્રહ’

જે ભૂમિ પર સત્યાગ્રહનાં બીજ રોપાયાં તે સ્થળનું મહત્ત્વ સમજાવતાં કથાકારશ્રી નારાયણ દેસાઈ કહે છે :

‘આ જ સ્થળે ગાંધીજી દ્વિજ થયા.’ ગાંધીજીના જીવનની નિર્ણયાત્મક ઘટના તરીકે મેરીટ્સબર્ગના પ્રથમ વર્ગના ડબ્બાની મુસાફરીના પ્રસંગનું આલેખન અહીં છે. સત્ય-અહિંસામાંથી સત્યાગ્રહ સાંપડ્યો એનું પાલન થતા ગાંધીચારિત્ર્યનો વિકાસશીલ ગ્રાફ કથાકારે આપ્યો છે. ભારત - યુરોપ અને દક્ષિણ આફ્રિકાના કાર્ય થકી થયેલું ગાંધીચારિત્ર્ય નિર્માણ કરતા કથાકાર કહે છે :

“એશિયા ખંડમાં ચારિત્ર્યનો પાયો નંખાયો, વિશ્વનાગરિકત્વનાં બીજ ઈંગ્લેન્ડમાં રોપાયાં તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેઓ સત્યાગ્રહના પૂજારી થયા. ટોલ્સ્ટોય ફાર્મ હોય - ફિનિક્સ આશ્રમ હોય કે સાબરમતી આશ્રમ; ગાંધીજી જ્યાં હોય તે ભૂમિ પાવન તીર્થ બની જતી. ભારતને સ્વતંત્રતા અપાવનાર રાજકીય નેતા તરીકે નહીં પણ તેમના સમગ્ર વ્યક્તિત્વની આભા આ ગ્રંથનાં પૃષ્ઠોમાં ઝિલાઈ છે. મેરીટ્સબર્ગ સ્ટેશન પર થયેલા અન્યાય-અપમાનના પ્રસંગમાંથી ગાંધીજી બોધપાઠ મેળવે છે. વિદેશમાં કાળા લોક તરીકે લઘુતાગ્રંથિ કે હતાશા અનુભવવાને બદલે ગાંધીજી મનમાં દઢ નિશ્ચય કરે છે :

“મારે માટે નહીં, પ્રજાને માટે સહન કરીશ અને હું રોગનાં મૂળિયાં કાઢીશ. એ કાઢવા માટે જરૂર હોય તો કષ્ટ સહન કરીશ.” (પૃ. ૮૫)

મેરિટ્સબર્ગ સ્ટેશન પર ગાડીમાંથી નીચે ફેંકાયેલા ગાંધી જ્યારે ફરી ગાડીમાં બેઠા ત્યારે બિલકુલ બદલાઈ ગયેલા ગાંધી હતા. ટ્રાન્સવાલની રાજધાની પ્રિટોરિયામાં પ્રેસિડંટના ઘર સામે કૂગર સ્ટ્રીટ પાસે ગાંધીજી ફરવા જતા ત્યારે સામેથી આવતા રક્ષકે તેમને ધક્કો મારતાં કહ્યું : રાષ્ટ્રપતિના મકાનની સામે ફૂટપાથ પર ચાલે છે ? કાળો થઈને ? કાળા માણસથી ફૂટપાથ પર ચલાવ નહીં. (પૃ. ૧૧૩) સામેથી આવતા એક અંગ્રેજ સજજને કહ્યું : તમે કેસ માંડો - મેં જોયું છે એણે તમને ધક્કો માર્યો - ગાંધીજીએ કહ્યું “મારી ઉપર વ્યક્તિગત હુમલાઓને અંગે કોઈની સામે ફરિયાદ ન કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે.”

સત્યાગ્રહ જેવા જ ગાંધીચારિત્ર્યનાં અન્ય પાસાં દીનજનવત્સલતા, સર્વધર્મસમભાવ, સહિષ્ણુતા, અજાતશત્રુની ભાવના, નિર્ભયતા, રાગદ્વેષથી પર રહેવું આદિ ગુણો વડે તેઓ મૂઠી ઊંચેરા માનવી બની શક્યા છે. રસ્કિન - ટોલ્સ્ટોય અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના વિચારોનો પ્રભાવ ઝીલનાર ગાંધીજીએ હિંદુ ધર્મ ઉપરાંત જૈન, ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામ, યહૂદી, જરથુસ્ત્રી ધર્મના ગ્રંથ વાંચ્યા - તેમાંથી ધર્મનિરપેક્ષતા - સર્વધર્મ પ્રત્યે આદર કેળવાયો. છરો હાથમાં લઈને નજીક આવનાર મીર આલમનું હૃદયપરિવર્તન ગાંધીપ્રતિભાને લીધે જ થયું. જનરલ સ્મટ્સ માટે જાતે ચંપલ સીવનાર ગાંધીજી જરૂર પડે ત્યારે સ્પષ્ટવક્તા બની જતા - 'વ્લેગ'ના દરદીઓની સેવા કરવા છાવણીમાં પહોંચી જતા બાપુનું હૃદયસ્પર્શી ચિત્ર આપ્યું છે.

ઉત્તમ પ્રબંધક તરીકે ગાંધીજીના વ્યવસ્થાપક તરીકેના નેતૃત્વ ગુણો આજના સંદર્ભે અનુકરણીય બની શકે તેમ છે. ચુંબકીય વ્યક્તિત્વ ધરાવતા ગાંધીજી અદના આદમીથી માંડી બૌદ્ધિકો, સામાજિક - રાજકીય નેતાઓ - બ્રિટિશ ગવર્નરો સુધી વ્યાપક અસર પહોંચાડી શકતા. રાજકીય ગુરુ ગોખલેથી માંડીને શ્રી જવાહરલાલ નહેરુ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, ડૉ. આંબેડકર, શ્રી સુભાષબાબુ, મહમ્મદઅલી ઝીણા જેવી પ્રતિભાઓ તેમના વિચારોને અનુસરતા - ક્યારેક કોઈ એમની પ્રતિભા ન જીરવાતાં અલગ પણ થયા છે. મહાદેવભાઈ દેસાઈ, રાજગોપાલાચારી, કાકાસાહેબ કાલેલકર, કિશોરલાલ મશરૂવાળા જેવા ચિંતકો પણ તેમના જ્યોતિર્ધરો બની રહ્યા. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે તો 'મહાત્મા'નું બિરુદ આપ્યું. વિદેશી યુવતી મિસ સ્લેડ - મીરાંબહેન નામે આશ્રમમાં આવીને વસી.

'ગાંધીકથા' ગ્રંથમાં ગાંધીજીના જીવનની મુખ્ય ઘટના સાથે રાષ્ટ્રીય આંદોલનનો તકતો સમાંતરે આલેખતા શ્રી નારાયણ દેસાઈ ગાંધીપ્રતિભાનું અર્થઘટન કરે છે. મૌન, ઉપવાસ, પ્રાર્થના અને અગિયાર વ્રત (આશ્રમાવલિ)ના પ્રભાવે આત્મબળ મેળવતા બાપુનું જીવન ગરિમાપૂર્ણ બને છે.

'ગાંધીકથા'માં ગાંધીચારિત્ર્ય દર્શનની સાથે પ્રસંગોપાત રજૂ થતી ધૂન અને ગીતોની પ્રસ્તુતિ પણ કથાકારની આગવી દષ્ટિનું સૂચન છે. કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ :

સત્ય એક ચિંતન, સત્યની આરાધના

સત્યનું જ પૂજન, સત્યની જ સાધના. (પૃ. ૨૩)

આ સત્યનો પથિક જો મનમાં ભૂલ કરતો

છે ઈશ એના સાક્ષી જાણી પ્રભુથી ડરતો. (પૃ. ૫૩)

મન રે ! મન, વક્ષમાં વ્રજ ભરી લે

વેર નથી લેવાં, જુલ્મો નથી સહેવાં. (પૃ. ૮૫)

મુખમાં નામ, હૃદયમાં રામ

હૈયાં સાંધવાં એનું કામ. (પૃ. ૩૧૮)

પ્રસંગોની સંક્ષેપમાં રજૂઆત – તેનું અર્થઘટન – એમાંથી પ્રગટ થતું ગાંધીચારિત્ર્ય રજૂ કરતા કથાકાર શ્રી નારાયણભાઈની સૂત્રાત્મક તથા વિશ્લેષણાત્મક ગદ્યશૈલી નોંધનીય છે. થોડાં દષ્ટાંત ટાંકું –

- * એક બાજુ નિષ્ઠા અને બીજી બાજુ કાર્યક્ષમતા – એ બેના જો છૂટા છેડા થઈ ગયા હોય તો અત્યારની દુનિયા જેવી વલે થાય. (પૃ. ૪૨)
- * મૌન કેટલું મુખર હોઈ શકે ? એનું શિક્ષણ તે દિવસે ગાંધીજીને લાધ્યું. (પૃ. ૪૫)
- * ગાંધીજી એટલે માત્ર રાજનૈતિક ગાંધી નહીં – ગાંધીજી એટલે ગાંધીનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ. (પૃ. ૩૯)
- * જે વ્યક્તિગત ગુણ છે એને સામાજિક મૂલ્ય ના માનો ત્યાં સુધી ગાંધીનો વિચાર ચરિતાર્થ થાય જ નહીં. (પૃ. ૯૭)
- * પાપ જો કરું તો હું પાપને માટે જવાબદાર છું. (પૃ. ૧૦૮)
- * જેવું વિચારો તેવું બોલો, જેવું બોલો તેવું આચરો એટલે સત્ય. (પૃ. ૧૦૧)
- * જ્યાં પરસેવો, જ્યાં મહેનત અને જ્યાં હરિચરણો ચિત્ત ધરવું – એ બેનો સંગમ થાય છે ત્યાં ગાંધીપગલાં પડે છે. (પૃ. ૧૦૮)
- * સત્યનું પાલન નિષ્ઠા અને ગફલત ન થવી જોઈએ તે એફિસિયન્સી. (પૃ. ૪૨)
- * સ્વરાજના ત્રણ સંદર્ભો : સત્ય નિષ્ઠા, સર્વધર્મસમભાવ અને સેવાભાવ. (પૃ. ૧૬૦)
- * મારા લોહીથી ખરડાયેલાં કપડાં વડે હિંદુ-મુસલમાનોનાં હૃદય એક થાય. (પૃ. ૧૫૩)

રંગદ્વેષનાબૂદીના સંઘર્ષમાંથી સત્યાગ્રહનો જન્મ અને આ સત્યાગ્રહનો પથ સ્વતંત્રતાના સૂર્યોદય સુધી લઈ જતા મહાત્માની આ ‘ગાંધીકથા’ છે. અહીં જીવનની તવારીખ કે ઇતિહાસનો ખડકલો નથી પણ એક મહાન વિભૂતિના ઝળાંહળાં રૂપનાં દર્શન છે. બાપુના આશ્રમમાં ‘બાબલા’ના લાડકા નામથી ગાંધીજીનું વાત્સલ્ય પામનાર કથાકાર શ્રી નારાયણ દેસાઈની આ સ્મરણયાત્રા છે – ભાવવંદના છે. ‘ગાંધીકથા’માં ઘટનાનું સ્થૂળ વર્ણન કરતાં તેના પછીતે રહેલાં ધારક પરિબળો દ્વારા ગાંધીતત્ત્વની સાચી શોધ છે. ‘ગાંધીકથા’ના ગ્રંથમાં મહાત્માના જીવનકાર્યની સાથે તેમના આંતરજીવનની છબી પણ પ્રગટે છે. શ્રી કનુભાઈ જાની કહે છે :

“આ કથા માનવઇતિહાસની એક અજોડ ક્રાંતિકથા છે.”

“જનસત્તા” દિલ્લીમાં આ કથાની નોંધ લેતાં લખાયું છે :

“‘ગાંધીકથા અનૂઠી હૈ - યહ ધાર્મિક કથાઓં સે અલગ સમાજ પરિવર્તન કે લિયે ઉદ્બોધક હૈ !”

“ભલે મારા જેવા અનેકોનો ક્ષય થાઓ પણ સત્યનો જય થાઓ” કહેનાર આ માનવતાના મહાન મેરુ માટે ‘ગાંધીકથા’ની આ પંક્તિઓ વડે ભાવવંદના કરીએ –

સત્ય અહિંસાનાં સંતાન
 ગાંધીજી સાચા ઇન્સાન
 સત્યની ખાતર આપ્યા પ્રાણ
 માનવતાના મેરુ મહાન !
 બાપુને પ્રણામ
 તૂ ધરતી પર નહીં હૈ લેકિન
 અમર હૈ તેરા નામ બાપુ,
 અમર હૈ તેરા નામ...
 તુઝકી કરે પ્રણામ, બાપુ તુઝકી કરે પ્રણામ.

18

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા

(૧૭) મનડામાં મોતી બંધાણું : સંપા. જયન્ત પાઠક, સનતકુમાર મહેતા, ૨૦૦૫, ૨૧૯૩/સી, શાંતિસદન, વડોદરિયા પાર્ક, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨, પૃ. ૪૦+૧૬૦, રૂ. ૧૦૦/- (૧૮) અર્થની શોધમાં : ડૉ. નીતિન વોરા, ૨૦૧૩, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૧૧૦, રૂ. ૧૦૦/- (૧૯) સહેજ અજવાળું થયું : ભરત વિંજુડા, બીજી-૨૦૧૩, સંવાદ પબ્લિકેશન, સાવરકુંડલા, પૃ. ૧૨+૮૪, રૂ. ૮૦/- (૨૦) ઘર બદલવાનું કારણ : રમેશ આચાર્ય, ૨૦૧૩, લટૂર પ્રકાશન, ભાવનગર, પૃ. ૨૦+૭૭, રૂ. ૧૨૫/- (૨૧) લઈને અગિયારમી દિશા : સંપા. યોગેન્દ્ર જોષી, ૨૦૧૩, એ-૧/૪૦૩, કામધેનુ એપાર્ટમેન્ટ, ચાંદલોડિયા, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪+૧૨૧, રૂ. ૧૧૧/- (૨૨) નિયતિ અને મુક્તિ : માલતી પરીખ, ૨૦૧૩, એન. એમ. ઠક્કરની કંપની, મુંબઈ, પૃ. ૬+૮૦, રૂ. ૧૫૦/- (૨૩) અવાજો પણ કદી દેખાય તો : ગુંજન ગાંધી, ૨૦૧૩, ઇમેજ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૭, રૂ. ૧૫૦/-

ચિત્રનું શીર્ષક : ઘાટ પર પંડિતજી

ચિત્રકાર : અમૃતલાલ વેગડ

(જ. ૩-૧૦-૧૯૨૮, જબલપુર, મધ્યપ્રદેશ)

માધ્યમ : કાગળ પર કોલાજ

માપ : ૧૪” x ૧૮”

વર્ષ : ૧૯૮૭

હિંદી તેમજ ગુજરાતી ભાષામાં સમાન અધિકારથી લેખન કરતા લેખક-ચિત્રકાર અમૃતલાલ વેગડનો પરિચય ગુજરાતને આપવાનો ન હોય. ‘કુમાર’, ‘નવનીત સમર્પણ’, ‘પરબ’ અને ‘શબ્દસૃષ્ટિ’ના માધ્યમ થકી તેઓ સંખ્યાતીત ગુજરાતીભાષી વાચકોના મનમાં વસ્યા છે. એમના વ્યક્તિત્વમાં બે ભાષાઓ અને બે ભિન્ન કલાઓનો વિરલ સંયોગ અને સમાયોગ જોવા મળે છે. ‘નર્મદા’ નદીનો એમના સાહિત્યમાં અને ચિત્રકલામાં નિવાસ છે. તેઓ લખે છે, ‘હું ચિત્રકાર અને લેખક છું. મારી કલા – પછી એ ચિત્રકલા હોય કે લેખનકલા – એનો એક જ વિષય છે : નર્મદા. નર્મદા મારા માટે સૌંદર્યની નદી છે. નર્મદા સૌંદર્યનું આર્કઠ પાન કરવા માટે મેં નર્મદાના કાંઠે કાંઠે ૧૮૦૦ કિ.મી.ની કઠણ પદયાત્રા કરી છે.’ અન્યત્ર તેઓ નોંધે છે, ‘નર્મદા ! તું મારી પ્રેરણાસ્ત્રોત છે. તારા કાંઠે ચાલીને મેં ઘણું સંપન્ન કર્યું છે. મારી કલાને તેં નવો આયામ આપ્યો છે. હું તારો સદા ઋણી રહીશ.’ આપણા આવા સાત્ત્વિક અને સૌંદર્યાનુરાગી લેખક-ચિત્રકારની એક ચિત્રરચના જોઈએ.

*

જોકે, આવરણચિત્ર વિશે વાત કરીએ એ પહેલાં, એમના પસંદ કરેલા માધ્યમ વિશે એમના જ શબ્દોમાં બે વાત : ‘ચિત્રો મોટે ભાગે જળરંગ અથવા તો તૈલરંગથી બનતાં હોય છે. પણ આજથી લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલાં ફ્રાન્સના કેટલાક કલાકારોએ છાપાંનાં કે સામયિકોનાં પાનાં, રેતી, લોહું, દોરડું અથવા જે મળ્યું એને ચોંટાડીને ચિત્રો બનાવવા શરૂ કર્યાં. આ રીતે બનેલાં ચિત્રોને કોલાજ કહે છે. કોલાજ મૂળે ફ્રેંચ શબ્દ છે, એનો અર્થ છે કંઈ પણ ચોંટાડીને બનાવેલું ચિત્ર.

‘હું પણ કોલાજ બનાવું છું. મેં પણ મને માત્ર કાગળ સુધી જ સીમિત રાખ્યો છે. સાચી વાત તો એ છે કે કાગળ હું એવી સફાઈથી કાપું છું અને એટલી સાવધાનીથી ચોટાડું છું કે મારા કોલાજ ઠીક કોલાજ નથી પણ ચિત્રો જ છે. મેં રંગ ભર્યાં નથી,

રંગ ચોંટાડ્યા છે, બસ મારાં કોલાજમાં ચિત્ર અને કોલાજ એકબીજામાં ભળી ગયાં છે. એકરસ થઈ ગયાં છે.

“કોલાજની શરૂઆત મેં સપાટ રંગોવાળા પોસ્ટર પેપરથી કરેલી. પછી મોંઘાં વિદેશી સામયિકોનાં રંગીન પાનાંનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો. આથી મારાં ચિત્રોના રંગોમાં શેડ્સ અને ટેક્સચરનો નવો આયામ ઉમેરાયો. અનેક વર્ષો સુધી જળરંગોમાં કામ કર્યા બાદ મને લાગ્યું કે મને મારું ખરું માધ્યમ મળી ગયું.

“સામયિકોનાં રંગીન પૃષ્ઠો મારી કલ્પના-શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે. મને અસ્પષ્ટ પ્રેરણા આપે છે. મારી સાથે રહસ્યમય ઢંગથી વાતો કરે છે.

“આ રંગીન ચિત્રો જાણે બીજ છે. હું આનાથી કોલાજ-ચિત્રોની ફસલ ઉગાડું છું.”

*

ચિત્રનિર્મિતિનું એક માધ્યમ એટલે કોલાજ. કોલાજનો આજે વ્યાપક અને વૈવિધ્યસભર ઇતિહાસ આપણી સામે છે. પરંપરિત માધ્યમોથી વેગળા જવાનો આમાં ઉપક્રમ હતો. એમાં આરંભે તો માત્ર દ્વિ-પરિમાણી રંગીન કાગળો, છાપાંઓના કટકા અને રંગરેખાઓ વડે ચિત્રો રચાતાં હતાં. કાળક્રમે, ચીજવસ્તુઓની છાયા ઊભી કરવાને સ્થાને, બને ત્યાં સુધી એ ચીજવસ્તુઓના અંશો દ્વારા, સંયોજનો દ્વારા એક બહુઆયામી અને બહુકેન્દ્રી ચિત્ર-સંરચના રચવાને કલાકાર પ્રેરાય છે. અને એ દ્વિ-પરિમાણી ફલકમાં એક વિસ્ફોટ સર્જાય છે. ચિત્રનાં પરિમાણો, સીમાડાઓ વિસ્તરે છે. વખત આવ્યે કોલાજનો ઉપયોગ રાજકીય પ્રતિકારના હથિયાર તરીકે પણ થાય છે. કોલાજની વ્યાપકતાની ઝાંખી કરવા પાબ્લો પિકાસો (૧૮૮૧-૧૯૭૩), જ્યાં આર્પ (૧૮૮૬-૧૯૬૬), હાંરી માતીસ (૧૮૬૯-૧૯૫૪), ફુર્ટ શ્વિટર્સ (૧૮૮૭-૧૯૪૮), હાના હેખ (૧૮૮૯-૧૯૭૮), રોબર્ટ રોઝેનબર્ગ (૧૯૨૫-૨૦૦૮) વગેરે કેટલાક ચિત્રકારોનાં ચિત્રો જોવાની જિજ્ઞાસુ વાચકોને ભલામણ.

અમૃતલાલ વેગડની કેળવણી ચિત્રનાં પરંપરિત માધ્યમોમાં થઈ. એમાં લઘુચિત્રોની પરંપરાનો ઘણોખરો આધાર. સુબદ્ધ રેખાઓમાં, સ્વીકૃત ભાષામાં વિષય નિરૂપણ કરવાની હથોટી. આવી સલામત અને સગવડભરી પરિસ્થિતિમાંથી વેગડ જેમાં ઘણા સાહસની અપેક્ષા છે તેવા કોલાજના માધ્યમને પસંદ કરે છે. એમાંની વર્ણઅવકાશ અને વર્ણઅજવાસની રમ્ય લીલા કલાકારને મુગ્ધ કરે છે. તેઓ વર્ણોના વૈવિધ્ય (એક જ વર્ણની છાયાઓ અને નિરનિરાળા પોત)ના વિન્યાસને તાગે છે. ઝડઝમક અને વર્ણપ્રચુર પ્રકૃતિ – લોકસૃષ્ટિનું સર્જન કરે છે. કોલાજ વડે પશ્ચિમના ચિત્રકારોની જેમ એમનો હેતુ દષ્ટિભ્રમ રચવાનો અથવા તો બૌદ્ધિક દખલ કરવાનો હોય એમ નથી જણાતું. ભાવસબલતા એ એમનાં ચિત્રોનું જમાપાસું બને છે.

આવરણચિત્ર બાબત ચિત્રકારની કેહ્યત : “જબલપુરમાં નર્મદાના મુખ્ય બે ઘાટ છે – ભેડાઘાટ અને ગ્વારીઘાટ. ભેડાઘાટ સૌંદર્યસ્થળ છે. ગ્વારીઘાટ ધાર્મિક સ્થળ છે. તેમ, શહેરની નજીક છે. અહીં કેટકેટલા પંડા તખત પર બિરાજેલા હોય. ભાવિકો નર્મદાસ્નાન કરીને પૂજા-અર્ચના માટે એમની પાસે આવે. ચિત્રમાં વચ્ચે તખત પર બેઠેલા પંડિતજી છે. અને ડાબી બાજુએ ભાવિક દંપતી છે – આગળ પતિ અને પાછળ પત્ની. આ કોલાજ મારાં અન્ય કોલાજોથી જરા જુદું પડે છે કેમ કે આની આકૃતિઓ અપષ્ટ નથી.”

હવે આપણે આવરણચિત્રનું કલાના ઘટકોની દૃષ્ટિએ વિશ્લેષણ કરીએ. આવરણચિત્રમાં ઘેરા લીલા વર્ણનો ચોખૂણિયો વિસ્તાર છે. મહદંશે લીલા વર્ણના પહોળા અને લંબચોરસ કટકાઓ અડોઅડ, ઉપરાઉપર અને આડા મૂકવામાં આવ્યા છે. આડી રેખાઓને જેમ ઉપરાઉપર મૂકવાથી ગતિભાસ લાવી શકાય છે એમ જ અહીં બનતું જણાય છે. તેમજ એમાં આડા લીલવર્ણાં અવકાશમાં નાના-મોટા સંદિગ્ધ આકારો તરવરે છે. આકારો વિવિધવર્ણાં છે. એથી પણ ગતિભાસ વધુ ઘેરો બને છે. એમાં એ ગત્યાત્મક અવકાશમાં ઊપસે છે ત્રણ દેહ-આકારો. બે ઊભા અને એક બેઠેલો. વસ્ત્રો શ્વેતવર્ણાં ભાસે છે. વેગડનાં અન્ય ચિત્રોની જેમ અહીં પણ દેહાકૃતિઓમાં ઉજાસ અને કઠોરતા ઝળકે છે. ચિત્રનું સમગ્રાવલોકન કરતાં જણાય છે કે નર્મદાના પ્રાકૃતિક પરીવેશમાંથી ઝડપથી પસાર થતાં ચિત્રકારના ચિત્તમાં ઝિલાયેલી છાપ છે. દશ્ય તો ત્યાંનું ત્યાં છે. બસ ચિત્રકારની ભેગો દર્શક પસાર થાય છે. વારંવાર.

સંદર્ભ સામગ્રી :

વેગડ, અમૃતલાલ : ‘મારી કોલાજકલા’, ‘કુમાર’ સળંગ અંક ૭૮૭ – ઓગસ્ટ (૧૯૮૩) : પૃ. ૩૦૭-૩૦૮

વેગડ, અમૃતલાલ : ‘નર્મદાકાંઠેનાં મારાં રેખાંકનો’, “સૌંદર્યની નદી નર્મદા.” અમદાવાદ : આર. આર. શેઠની કંપની, ૨૦૦૧

ચિત્રકારનું સરનામું : ૧૮૩૬, રાઇટ ટાઉન, જબલપુર-૨ (મ.પ્ર.)

૧૪

સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૪ની આસ્વાદનોંધનું અનુસંધાન

આવરણ પર મુકાયેલી છબિ Happenings : A Journal of Luminous Moments, ૨૦૦૩ નામે છબિગ્રંથમાંથી લીધી છે. છબિગ્રંથમાંની પ્રત્યેક છબિ સાથે સંકળાયેલા ચૈતસિક પ્રતિભાવોને પણ છબિકારે શબ્દબદ્ધ કર્યાં અને ગ્રંથમાં છબિની સમ્મુખ મૂક્યા છે. છબિમાં છે : સફેદ ખુરશી, નાળિયેરીના પાંદડાની છાયા ને પીળી – રેતાળ માટી. છબિમાં છાયા-પ્રકાશ તેમજ વર્ણવિન્યાસનો સરસ સંયોગ રચાયો છે.

સફેદ ખુરશીની સંરચના ગતસમયની આર્ત નૂવો (arte nouveau) / નવ્ય કલાની યાદ અપાવે છે તો ખુરશીને તળિયે ઢળતો ખુરશીનો ઘેરો, લગભગ વૃત્તાકાર, ભૌમિતિક પડછાયો નાળિયેરીના પાનની તરલ અને પ્રલંબ છાયા સાથે વિરોધાભાસ રચે છે. છબિના ઉપલા ભાગનો શ્યામવર્ણો ઘેરાવ નીચે તરફ આવતા પીળા-રેતાળ અજવાસમાં સંતુલિત થાય છે. વર્ણ, આકાર અને છાયા-પ્રકાશથી છબિ સભર છે. છતાં સઘળી સભરતા વચ્ચે અનુપસ્થિતિ તિર્યકપણે ડોકાય છે. ખુરશીની ઊજળી શ્વેતવર્ણી છાયા એની ચાડી ખાય છે. અશ્વિન મહેતાએ લીધેલી બહુધા છબિઓમાં વસ્તુઓ પોતાના નિશ્ચિત અર્થવિન્યાસને અતિક્રમી જાય છે. એટલે જ છબિકારની છબિઓ અમૂર્તતાના પ્રદેશમાં સહેજે પ્રવેશી જતી જણાય તો આશ્ચર્ય નથી થતું. ટૂંકમાં છબિકારની વિશેષતા પ્રકૃતિ અને માનવ, પ્રકૃતિ અને પદાર્થોની તિર્યક્ સંયોજનામાંથી સૌંદર્યબોધને પામવામાં રહી હોય એવો અનુભવ ભાવકને થાય.

છબિગ્રંથમાં પ્રસ્તુત છબિ સાથે મુકાયેલી નોંધ છે :

‘The shadow of a coconut leaf straight below the wrought – iron chair. Black Shadow of a chair. Although there is nothing totally black in nature, one should not search for black in all that is pristine pure and white.’

(Tamil Nadu, India)

છબિ સાથે મુકાયેલા બોધાત્મક કથનનું અર્થઘટન ભાવકે ભાવકે ભિન્ન ભિન્ન રહેવાનું, એ શક્ય છે !

*

અશ્વિનભાઈને શત શત વંદન...

૧૪

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા

(૨૪) બંદગી : મનુભાઈ ત્રિવેદી, ૧૯૭૩, વોરા એન્ડ કંપની, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮+૭૦, રૂ. ૧૫/- (૨૫) પવન પગથિયાં : સંપા. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ૨૦૦૪, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૧૧૨+૧૬, રૂ. ૭૫/- (૨૬) સુરતા : મનુભાઈ ત્રિવેદી, બીજી-૨૦૦૮, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા. લિ., રાજકોટ, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૮૦/- (૨૭) સમરસ : મનુભાઈ ત્રિવેદી, બીજી-૨૦૦૮, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા. લિ., રાજકોટ, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૮મા જ્ઞાનસત્રનો વિગતવાર કાર્યક્રમ

તારીખ : ૧૯/૨૦/૨૧ ડિસેમ્બર-૨૦૧૪

યજમાન સંસ્થા : શ્રી ગુજરાતી સમાજ, ઇન્દોર (મ.પ્ર.)

પહેલી બેઠક, તા. ૧૯-૧૨-૨૦૧૪, શુક્રવાર, સવારે ૧૧.૦૦થી ૧.૦૦

ઉદ્ઘાટન બેઠક

ગીત : સંગીતવૃંદ

સ્વાગત : પ્રમુખશ્રી (યજમાન સંસ્થા)

મંત્રીશ્રી (યજમાન સંસ્થા)

ઉદ્ઘાટક / અતિથિ : -

અધ્યક્ષ : શ્રી ધીરુ પરીખ

પ્રમુખશ્રીનો પરિચય : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ

પ્રાસંગિક : શ્રી રઘુવીર ચૌધરી, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ

પરિષદનો અહેવાલ : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ (મહામંત્રી)

આભાર : શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ

સંચાલન : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ

બીજી બેઠક : તા. ૧૯-૧૨-૨૦૧૪, શુક્રવાર, બપોરે ૨.૩૦થી ૫.૦૦

સર્જકનું પુનઃમૂલ્યાંકન : બકુલ ત્રિપાઠી

અધ્યક્ષ : શ્રી હસિત મહેતા

(બકુલ ત્રિપાઠીના લલિત-હાસ્યનિબંધો)

અતિથિવિશેષ : શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર

બકુલ ત્રિપાઠીના સાહિત્યમાં

રાજકીય કટાક્ષ : શ્રી ઉર્વીશ કોઠારી

બકુલ ત્રિપાઠીની

હાસ્યરચનાઓ : શ્રી રવીન્દ્ર પારેખ

સંચાલન : શ્રી જનક નાયક

ત્રીજી બેઠક : તા. ૧૯-૧૨-૨૦૧૪, શુક્રવાર, રાત્રે ૭.૩૦થી ૮.૦૦

પારિતોષિક વિતરણ

અધ્યક્ષ : શ્રી ધીરુ પરીખ સંચાલન : શ્રી ઉષા ઉપાધ્યાય

ચોથી બેઠક : આસ્વાદ બેઠક

બકુલ ત્રિપાઠીનો હાસ્યદરબાર : શ્રી ગુણવંત વ્યાસ

તા. ૨૦-૧૨-૨૦૧૪, શનિવાર, સવારે ૮.૦૦થી ૯.૦૦

મધ્યસ્થ અને કાર્યવાહક સમિતિની સંયુક્ત બેઠક

પાંચમી બેઠક : તા. ૨૦-૧૨-૨૦૧૪, શનિવાર, સવારે ૧૦.૦૦થી ૧.૦૦

બે વર્ષના સાહિત્યનું સરવૈયું (૨૦૧૨-૨૦૧૩)

અધ્યક્ષ : શ્રી મનસુખ સલ્લા

કવિતા : શ્રી સુધાબહેન ચૌહાણ

નાટક : શ્રી પ્રભુદાસ પટેલ

વિવેચન : શ્રી હેતલ ગાંધી

ચરિત્ર-સાહિત્ય : શ્રી પ્રશાંત પટેલ

અનુવાદ : શ્રી દર્શના ત્રિવેદી

સંચાલન : શ્રી નીતિન વડગામા

છઠ્ઠી બેઠક : તા. ૨૦-૧૨-૨૦૧૪, શનિવાર, સમય ૩.૦૦થી ૬.૦૦

બે વર્ષના સાહિત્યનું સરવૈયું (૨૦૧૨-૨૦૧૩)

અધ્યક્ષ : શ્રી માધવ રામાનુજ

ટૂંકી વાર્તા : શ્રી દીવાન ઠાકોર

નવલકથા : શ્રી કેશુભાઈ દેસાઈ (૨૦૧૨)

શ્રી કનૈયાલાલ ભટ્ટ (૨૦૧૩)

નિબંધ : શ્રી કિશોરસિંહ સોલંકી

સંશોધન-સંપાદન : શ્રી પિંકી પંડ્યા

બાળસાહિત્ય : શ્રી મીનાક્ષી ચંદ્રારાણા

સંચાલન : શ્રી કીર્તિદા શાહ

સાતમી બેઠક : રાત્રે ૮.૩૦થી યજમાન સંસ્થા આયોજિત સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ

નાટક - અતિથિવિશેષ : શ્રી ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી

આઠમી બેઠક : તા. ૨૧-૧૨-૨૦૧૪, રવિવાર, સવારે ૯.૦૦થી ૧૧.૩૦

સાહિત્યસ્વરૂપ : નવી સદીનાં નાટકો : પ્રવાહો અને પડકારો

અધ્યક્ષ : શ્રી મહેશ ચંપકલાલ

અતિથિવિશેષ : શ્રી સતીશ વ્યાસ

બદલાતું નેપથ્ય : શ્રી પ્રવીણ પંડ્યા

ઐતિહાસિક, પૌરાણિક અને ચરિત્રકેન્દ્રી

નાટકો, નવી સદીમાં : શ્રી ધ્વનિલ પારેખ

‘નવી’ સદીમાં ‘જૂનાં’ નાટકો : શ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

સંચાલન : શ્રી અજયસિંહ ચૌહાણ

નવમી બેઠક : સમાપન બેઠક, બપોરે ૧૧.૩૦થી ૧૨.૩૦

આભારદર્શન : યજમાન સંસ્થા વતી :

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ

નોંધ : જ્ઞાનસત્રમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતા પ્રતિનિધિઓએ ભોજન-ઉતારા શુલ્ક રૂ. ૩૦૦/- તથા પ્રતિનિધિ શુલ્ક રૂ. ૨૦૦/- ભરવાના રહેશે. કુલ રૂ. ૫૦૦/- થશે. વિદ્યાર્થીઓએ ૫૦% રકમ રૂ. ૨૫૦/- ભરવાના રહેશે. (કાર્યક્રમનો અહેવાલ રજૂ કરનાર વિદ્યાર્થીને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે.) ભોજન-ઉતારા અને પ્રતિનિધિ શુલ્ક તા. ૧૦-૧૨-૧૪ સુધીમાં પરિષદ કાર્યાલય - અમદાવાદમાં ભરી દેવાથી વ્યવસ્થા સરળ થશે. ત્યારબાદ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં.

પાક્ષિકી અંતર્ગત

તા. ૪-૯-૨૦૧૪ના રોજ પ્રફુલ્લ રાવલે 'શીલાએ જાણ્યું અને...' વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. અને વાર્તાકાર દીવાન ઠાકોરે ગિરીશ ભટ્ટની વાર્તા 'સુગંધ'નો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો.

તા. ૧૮-૯-૨૦૧૪ના રોજ શ્રી આરતી પટેલે 'માનવતાના ખાતેદાર' વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. અને વાર્તાકાર કિરિટ દુધાતે જનક ત્રિવેદીની વાર્તા 'ચક્કર'નો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો.

એનીબહેન પ્રોત્સાહન નિધિ અંતર્ગત લેખિકાઓની વાર્તાવાચન-ગોષ્ઠિ યોજાઈ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત એનીબહેન સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન-નિધિ અંતર્ગત તા. ૩૦-૮-૨૦૧૪ના રોજ લેખિકાઓની સ્વરચિત વાર્તાવાચનની બેઠક યોજાઈ હતી. આ બેઠકમાં જાણીતા વાર્તાકાર શ્રી રમેશ ર. દવે અને કિરિટ દુધાત ઉપસ્થિત રહ્યા હતા અને રજૂ થયેલી વાર્તાઓ અંગે તેમણે વિગતે ચર્ચા કરી, વાર્તાકલા-વાર્તાતત્ત્વોને અનુલક્ષીને માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. સર્વશ્રી દષ્ટિ પટેલ, સુનિતા ચૌધરી, ગિરીમા ઘારેખાન, ઊર્મિ પંડિત વગેરે લેખિકાઓએ સ્વરચિત વાર્તાઓનું વાચન કર્યું હતું. કાર્યક્રમમાં અંદાજે ૨૦ જેટલી લેખિકા બહેનો ઉપસ્થિત રહી હતી અને વાર્તાવિષયક ખૂબ જ રસપ્રદ છણાવટ, પ્રશ્નોત્તરી થઈ હતી. બેઠકના પ્રારંભે પારુલ દેસાઈએ સહુને આવકારી ભૂમિકા રજૂ કરી હતી.

ઉશનસૂ વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, વ્યારાના સંયુક્ત મત ઉપક્રમે ઉશનસૂ વ્યાખ્યાનમાળામાં નર્મદ જયંતી નિમિત્તે ૨૩-૮-૨૦૧૪ના રોજ બપોરે ૧૨.૦૦ વાગ્યે ડૉ. દક્ષાબહેન વ્યાસે 'નિબંધકાર નર્મદ' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

પી. જે. ઉદાણી લોકસાહિત્ય વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને લેંગ લાઇબ્રેરી ટ્રસ્ટ સંચાલિત અરવિંદભાઈ મણિયાર પુસ્તકાલયના સંયુક્ત ઉપક્રમે પી. જે. ઉદાણી લોકસાહિત્ય વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત 'લોકસાહિત્યની સરવાણી અને મેઘાણી' એ વિષય પર રાજ્યના માહિતી આયોગના કમિશનર વી. એસ. ગઢવીએ તા. ૨૩-૯-૨૦૧૪ના રોજ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં તેમણે કહ્યું હતું કે ઝવેરચંદ મેઘાણી અને તેનું સાહિત્ય તથા પત્રકારત્વ આપણો અણમોલ વારસો છે. મેઘાણી માત્ર પત્રકારત્વ, સાહિત્યકાર કે સમાજસેવક ન હતા. આ ત્રણેય બાબતોનો તેમાં સુભગ સમન્વય થયો હતો. સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ થકી તેમણે સમાજ સેવાનું ઉત્તમોત્તમ કાર્ય કર્યું છે. આ કાર્યક્રમનું સંચાલન નીતિનભાઈ વડગામાએ જ્યારે આભારદર્શન પ્રવીણભાઈ રૂપાણીએ કર્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રોત્સાહિત સાહિત્યબેઠક

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રોત્સાહિત સાહિત્યબેઠક વડોદરાના દશરથ ખાતે તા. ૧૪-૯-૨૦૧૪ના રોજ યોજાઈ ગઈ. આ બેઠકમાં લેખકો, કવિઓ અને ગઝલકારોએ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો હતો. ત્રીસ જેટલા સાહિત્યમિત્રોએ પોતાની કૃતિનું રસદર્શન કરાવ્યું હતું. જેમાં વાર્તા, કવિતા, ગઝલ અને લઘુનિબંધનું પઠન થયું. વડોદરામાં પ્રથમ વાર આ પ્રકારની બેઠકનું આયોજન થયું હતું. આ બેઠકનું સંચાલન અલ્પાબહેન જોશીએ કર્યું હતું. આ બેઠક ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રેરિત હતી.

પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો

વિશ્વ કવિતા કેન્દ્ર અંતર્ગત

તા. ૧, ૮, ૧૫, ૨૨-૧૦-૨૦૧૪ના રોજ બુધસભા અને ૨૯-૧૦-૨૦૧૪ના વ્યાખ્યાન યોજાશે. સાંજે ૭.૦૦ કલાકે.

આપણો કવિતાવારસો અંતર્ગત

સંયોજક : ઉષાબહેન ઉપાધ્યાય. તા. ૧૨-૧૦-૨૦૧૪ના રોજ શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ સ્વરચિત કાવ્યનું પઠન આસ્વાદ કરાવશે અને કેફિયત આપશે. સાંજે ૫.૦૦ વાગ્યે.

સાહિત્યવૃત્ત

શ્રી ગોવર્ધન પંચાલ શતાબ્દી સમારોહ ૨૦૧૪

ભારત નાટ્યશાસ્ત્ર અને સંસ્કૃત નાટ્યમંડપના કર્મઠ સંશોધનકર્તા શ્રી ગોવર્ધન પંચાલની જન્મશતાબ્દી ઉજવણી એમના મિત્રો અને સહયોગીઓ દ્વારા ૨૦૧૩-૧૪ના વર્ષ દરમિયાન તા. ૨૧ જુલાઈ, ૨૦૧૪ સુધી અનેક કાર્યક્રમો દ્વારા સંપન્ન થઈ. ઉજવણીનો આરંભ વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં થયો હતો. અને જન્મશતાબ્દીનો સમાપન સમારંભ

૨૬-૨૭ જુલાઈ, ૨૦૧૪ના બે દિવસ દરમિયાન ગોઠવાયો. એમાં ગોવર્ધનરામ પંચાલના શિષ્યો અને રાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પામેલા નટો-દિગ્દર્શકોમાં શ્રી એમ. કે. રૈના અને સુનિલ કોઠારી, દિલ્હીથી અને મુંબઈથી દર્શનાબહેન ઝવેરી, વડોદરાથી માર્કડ ભટ્ટ, મહેશ ચંપકલાલ, ફણિસાઈ ચારી ગુજરાત વિશ્વકોશ ભવનમાં આવ્યાં હતાં. સ્થાનિક નિષ્ણાતો કુમારપાળ દેસાઈ, મલ્લિકા સારાભાઈ, એસ. ડી. દેસાઈ, ભાગ્યેશભાઈ ઝા, મન્વીતા અને હસમુખ બારાડીએ ભાગ લીધો હતો.

‘ગોરા’ નવલકથામાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે માનવધર્મનો મહિમા કર્યો છે

ગુજરાતના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ કવિ અને વિવેચક શ્રી નિરંજન ભગતે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની નવલકથા ‘ગોરા’ વિશે ગુજરાત વિશ્વકોશભવનમાં વ્યક્તવ્ય આપતાં કહ્યું કે ‘ગોરા એ રવીન્દ્રનાથની શ્રેષ્ઠ નવલકથા છે. તેનો ઘટના સમય અઢારસો સત્તાવનના વિપ્લવ પછીના ભારતના ઇતિહાસનો છે. તેની ચરિત્રસૃષ્ટિ અને માનવીય સંબંધોનું નિરૂપણ પ્રભાવક અને પ્રતીતિકર છે. જાતિ, ધર્મ અને દેશથી પણ મનુષ્ય ઉપર છે, એમ પ્રતિપાદિત કરતી આ કથામાં રવીન્દ્રનાથ માનવધર્મના ઉદ્ગાતા તરીકે દષ્ટિગોચર થાય છે. વ્યક્તિ સમાજ અને રાષ્ટ્રના પ્રશ્નો ગૂંથાતા જઈ આ કથાને મહાકાવ્યાત્મક પરિમાણ આપે છે.

ગુજરાત વિશ્વકોશમાં યોજાયેલું શ્રી રજનીકુમાર પંડ્યાનું વ્યાખ્યાન

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે જાણીતા વાર્તાકાર અને નવલકથાકાર શ્રી રજનીકુમાર પંડ્યાનું ‘વાર્તા ક્યાંથી મળે છે ?’ એ વિષય પર વક્તવ્ય યોજાયું હતું.

કાવ્યસંગીત પ્રસ્તુતિ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના લલિતકલા કેન્દ્રના ઉપક્રમે કાવ્યસંગીત શ્રેણી અંતર્ગત અમર ભટ્ટ દ્વારા કવિ ન્હાનાલાલથી શરૂ થતી ગુજરાતી કાવ્યયાત્રાની શ્રી અમર ભટ્ટે ‘ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ’ એવા શીર્ષકથી સંગીતમય પ્રસ્તુતિ કરી. આ કાર્યક્રમ ૨ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૪ના રોજ શ્રી હીરાલાલ ભગવતી સભાગૃહમાં યોજવામાં આવ્યો હતો.

ઉમાશંકર જોશી વિશે વ્યાખ્યાન

એસ. ડી. આર્ટ્સ એન્ડ બી. આર. કોર્સ કોલેજ, માણસા ગુજરાતી વિભાગના ઉપક્રમે તા. ૨૧-૭-૨૦૧૪ના રોજ ઉમાશંકર જોશી જન્મદિનની ઉજવણી કરવામાં આવી હતી. જેમાં ડૉ. હરદ્વાર ગોસ્વામીએ “ઉમાશંકરના જોશીની કવિતામાં રાષ્ટ્રીય ચેતના” પર મનનીય પ્રવચન આપ્યું હતું.

“ગુજરાતી બોલીની અંગ્રેજી વાચા” પુસ્તકનું વિમોચન

ભાલચંદ્ર કર્ણિક શિક્ષણ કેન્દ્રના સંચાલક દ્વારા લખાયેલ પુસ્તક “ગુજરાતી બોલીની અંગ્રેજી વાચા” પુસ્તકના વિમોચન વખતે શ્રીમતી જયશ્રીબહેન જોષીએ જણાવ્યું

કે એમના પતિશ્રી સાથેના ૫૦-૫૫ વર્ષોના સંબંધો પછી, પણ તેઓની ગેરહાજરીમાં તેમના હસ્તે કોઈ વિદ્યાર્થી પોતાના પુસ્તકનું વિમોચન કરાવે છે, ત્યારે ખાતરી થાય છે કે મૂલ્યો હજી નાશ પામ્યાં નથી. સુરતના જીવનભારતી રંગભવનમાં યોજાયેલ આ કાર્યક્રમમાં શ્રી વેણીલાલ આસમાનીવાલાએ સ્વાગત કર્યું હતું. ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખ અને ડૉ. શશીકાન્ત શાહે અતિથિવિશેષપદેથી તથા શ્રી રજનીકુમાર પંડ્યાએ પ્રમુખસ્થાનેથી પ્રાસંગિક ઉદ્બોધન કરતાં જણાવ્યું હતું કે વ્યવહારુ અંગ્રેજી બોલવા માટે આ પુસ્તક સમાજને ખૂબ ઉપયોગી થશે.

પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભામાં ડૉ. ચિનુ મોદીનો અમૃત મહોત્સવ ઊજવાયો

પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે ડૉ. ચિનુ મોદીના અમૃત જયંતિ વર્ષનું પર્વ અને ધ્રુવ જોશીના ‘જીવન સફર’ ગઝલસંગ્રહના લોકાર્પણની ઉજવણી પ્રસંગે ડૉ. રશીદ મીરે ડૉ. ચિનુ મોદીના સાહિત્યમાં પ્રદાન વિશે અને ડૉ. વિરંચિ ત્રિવેદીએ ‘જીવનસફર’ વિશે મનનીય વક્તવ્ય આપ્યાં. છૂરીને બદલે કલમથી કેક કાપી, વિસ્મયના અનુભવ સાથે ડૉ. ચિનુ મોદીએ અધ્યક્ષીય પ્રવચનમાં ગમતી ગઝલોની રસલ્હાણ કરાવી હતી.

18

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા

(૨૮) માત્ર ઝાંખી : હેમંત ઘોરડા, ૨૦૧૩, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૩+૮૩, રૂ. ૧૦૦/- (૨૯) વિદ્યુષકની ઝાંખનાં ઝાંસુ : બકુલ ત્રિપાઠી, ૨૦૧૩, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૨૪+૮૬, રૂ. ૧૦૦/- (૩૦) An Endless Topic અને હું : જિગર જોષી, ૨૦૧૩, જીવનકલા ફાઉન્ડેશન, ૫૯, ગંગોત્રીપાર્ક, યુનિ. રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫, પૃ. ૮+૮૬, રૂ. ૧૪૦/-

આ અંકના લેખકો

- અજય પાઠક : ૪૩૨/એ, તપોવન, જૂના એરોડ્રામ રોડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧
અમૃતલાલ વેગડ : ૧૮૩૬, રાઈટ ટાઉન, જબલપુર-૪૮૨૦૦૨ (મધ્યપ્રદેશ)
ઉર્વીશ વસાવડા : આશીર્વાદ એક્સપ્રે એન્ડ અલ્ટ્રાસાઉન્ડ ક્લીનિક, ચિત્તાખાના ચોક,
જૂનાગઢ-૩૬૨૦૦૧
કલ્પના દવે : એ/૫૧/૫૨, શ્રાવસ્તિ કોમ્પ્લેક્ષ, યુગધર્મ ટાવરની સામે, ઈનોર્બિટ પાસે,
ઓફ લીંક રોડ, ગોરેગામ, મુલુંડ લીંક રોડ, મલાડ (વે.) મુંબઈ-૪૦૦૦૬૪
કિશોરસિંહ સોલંકી : 'જ્ઞત', ૪૩, તીર્થનગર વિ-૧, સોલા રોડ, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-
૩૮૦ ૦૬૧
ચિનુ મોદી : ૧૬, જિતેન્દ્ર પાર્ક, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭
ધ્વનિલ પારેખ : સી/૨૦૪, વૈદેહી એપાર્ટમેન્ટ, એસ.બી.આઈ. ગલીમાં, વાવોલ, ગાંધીનગર
ધીરુ પરીખ : 'લાવણ્ય' વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮
નિર્મિશ ઠાકર : બી/૬૪, હેરીટેજ બંગલો, સાયન્સ સીટી સામે, સોલા, અમદાવાદ-
૩૮૦ ૦૬૦
પરાગ ત્રિવેદી : સી/૭૦૩, મોનાર્ક રેસિડેન્સી, રાયજીનગર પાસે, જૂનાગઢ-૩૬૨૦૦૧
પરાજિત ડાભી : ઓમ નમઃશિવાય સોસાયટી, પ્લોટ નં. ૩૪/એ, ગુરુકુળ વિદ્યાલય પાસે,
ફૂલસર, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૪
પીયુષ ઠક્કર : બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિદ્ધિ વિનાયક કોમ્પ્લેક્ષ, ફટામજી રોડ,
વડોદરા-૩૯૦૦૦૭
પ્રફુલ્લ રાવલ : ૨, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈ ઓ સી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
મોહન પરમાર : એ/૨૫, ન્યૂ પરિમલ સોસાયટી, કીર્તિધામ તીર્થ પાછળ, ચાંદખેડા-
૩૮૨૪૨૪
રાજેશ વ્યાસ
'મિસ્કીન' : ૧, સરસ્વતી સોસાયટી, જૈન મરચન્ટ પાસે, પાલડી, અમદાવાદ-
૩૮૦ ૦૦૭
લિપિ કોઠારી : ૮ પુરુષોત્તમનગર સિવિલ હોસ્પિટલ સામે, કિડની હોસ્પિટલ રોડ,
નડિયાદ-૩૮૭૦૦૧
શ્રદ્ધા ત્રિવેદી : ૨૮૨/૧૮૨૪, સુભાષનગર, ગુ.હા.બોર્ડ, ચાંદખેડા-૩૮૨૪૨૪
હરીશ દાસાણી : ૫૦૩, ગીર્નવુડ કોમ્પ્લેક્ષ, અંધેરી-કુર્લા રોડ, અંધેરી (ઈસ્ટ),
મુંબઈ-૪૦૦૦૮૩
હિતેશ પંડ્યા : બી/૨, ધ્રુવ ગગનદીપ સામે, પ્લોટ નં. ૬૭, ગુલમહોર મેઈન રોડ, જુહુ
વિલેપાર્લે (વેસ્ટ) મુંબઈ-૪૦૦૦૪૮

અવલોકન, ઘડિયાળ અને માનવસાહસ્ય

ગોરજારના વાંચકોનાં પુસ્તકો

	મા એ મા	સંપા. રતિલાલ બોરીસાગર	150
	પિતા-પપ્પા-ડેડી	સંપા. રતિલાલ બોરીસાગર	225
	કુટુંબમંગલ	ફાધર વાલેસ	150
	માય ડિયર સન (પુત્રને પત્રો)	ડૉ. રેણુકા પટેલ	165
	દીકરો વહાલનું આસમાન	નીલમ દોશી	280
	સાસુ-વહુ ડોટ કોમ	નીલમ દોશી	200
	દીકરી મારી દોસ્ત	નીલમ દોશી	170
	પરિવારની પારાયણ	રાજપરમેશ્વર	120
	સૂડી વચ્ચે સોપારી	અલ્યા નીરવ શાહ	100
	વૃદ્ધાવસ્થામાં જીવન-સાફલ્ય	બાનુ એન. કાપડિયા	160
	આપણું ઘર અને તીરથધામ	દોલતભાઈ દેસાઈ	40
	કથામંગલ	ફાધર વાલેસ	150
	માબાપ બનતાં શીખીએ	ઊર્મિલા શાહ	140
	મા-બાપ સાથે ગોષ્ઠી	ઊર્મિલા શાહ	125
	બાળકને ઉછેરતાં શીખીએ	ઊર્મિલા શાહ	150
	સંતાનનું ઘડતર - એક સાધના	ઊર્મિલા શાહ	110
	એવરી-ડે, પેન્ટ્રસ-ડે	સંપા. રોહિત શાહ	125
	કિડ્સ-કેર	રોહિત શાહ	100
	સજના સાથ નિભાના	રોહિત શાહ	100
	મૂંઝવતું બાળક	હરભાઈ ત્રિવેદી	150
મૂંઝવતું કુટુંબ	હરભાઈ ત્રિવેદી	100	
માનવસંબંધો	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	70	
બેટર હાફ	શશીકલા જોશીપુરા	175	
હૈયાનો હસ્તમેળાપ	દિનેશ પાંચાલ	250	
મા-બાપોને	ગિજુભાઈ બધેકા	80	

ગૂર્જર ગંધર્વ કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

અવલોકન નિવાસ

5, N.B.C.C. હાઉસ,
સહજાનંદ કોલેજની બાજુમાં,
આંબાવાડી, અમદાવાદ-15
ફોન : 26304259

ઘડિયાળ નિવાસ

13, શિવરંજની સોસા., ઓવરબ્રિજના છેડે,
અશ્વમેધ બંગલોલના બસસ્ટેન્ડ પાસે,
સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-15
ફોન : 26761366 મો. 9825268759

માય ડિયર જ્યુની પોતાની પ્રકાશન-વ્યવસ્થા

લટૂર પ્રકાશન

‘અવનિલોક’, ૩, શાંતિનગર સોસાયટી, ૨૨૭૩, હિલ ડ્રાઈવ, ભાવનગર-૨

જુઓ અને મોહ પામો, પછી વખાણો ને વસાવો :

૧. તોરણમાળ - મણિલાલ હ. પટેલ - રૂ. ૨૨૫/-
(શીર્ષસ્થ નિબંધકારના લલિત નિબંધોનો સંગ્રહ)
૨. તેઓ - મનોહર ત્રિવેદી - રૂ. ૨૨૫/-
(પરિવાર અને લોકભારતી-પરિવારના ચરિત્રનિબંધો)
૩. ઘરવખરી - મનોહર ત્રિવેદી - રૂ. ૧૫૦/-
(ગુ. સા. અકાદમી પ્રથમ પારિતોષિક)
૪. અક્ષરોમાં આલ્બમ - નટવર આહલપરા - રૂ. ૩૨૫/-
(વ્યક્તિવિશેષના ગુણગ્રાહી સંપર્કનાં આલેખનો)
૫. શતાબ્દીના શિલ્પી - મહેન્દ્ર ગોહિલ - રૂ. ૧૫૦/-
(૧૯૧૫થી ૨૦૧૪ : સદીના ભારત ભાગ્યવિધાતાઓનો ટૂંક પરિચય)
૬. આતા હૈ યાદ મુઝકો - ડૉ. હસમુખ નાગ્રેયા - રૂ. ૨૫૦/-
(સિનેમાના સુવર્ણકાળના સંગીતની શાસ્ત્રીય વાતો)
૭. રીયાલિટી શો - નવનીત જાની - રૂ. ૨૦૦/-
(અગ્રગણ્ય વાર્તાકારનો નવો - ત્રીજો વાર્તાસંગ્રહ)

અને, આ પણ મળશે :

૧. વિજયરાય વૈદ્યની સ્મરણયાત્રા - સં. પ્ર. બંકિમ વૈદ્ય, ડૉ. રમેશ મ. શુક્લ - રૂ. ૨૫૦/-
૨. પ્રવાસનિબંધકાર ભોળાભાઈ પટેલ - લે. પ્ર. મૈત્રેયી ખડકિયા રૂ. ૧૫૦/-
૩. માય ડિયર જ્યુના (પુન: પુન: મુદ્રિત) વાર્તાસંગ્રહો : ‘જીવ’, ‘સંજીવની’, ‘મને ટાણા લઈ જાવ !’ - ત્રણેયની કિં. રૂ. ૫૦૦/-
૪. માય ડિયર જ્યુની પ્રણયત્રિપુટી : મરણટીપ - કમળપૂજા - ઝુરાપાકાંડ
સાથે પઠનની ૬ કલાકની ઑડિયો સીડી, રૂ. ૪૫૦/-

તમારા બુકસેલર પાસેથી મળશે. સીધો સંપર્ક કરો : વિશેષ વળતરથી ઘેર બેઠાં પહોંચાડીશું.

માય ડિયર જ્યુ : ૯૮૯૯ ૯૬૯૬ ૨૬ - ૯૪૨૬ ૧૬૦૨ ૦૯

અવનીન્દ્ર : ૯૩૭૭૧૧ ૫૬૪૬ - ૯૬૨૪૬૯ ૫૬૪૬

Email : latoorprakashan@yahoo.com

- ૨ પહેલી નજરે જ આંખમાં વસી જાય એવો નૂતન અવતાર...
- ૨ ગ્રંથવિહારની મુલાકાત એક યાદગાર અનુભવ...
- ૨ સુંદર સંગ્રહ, આત્મીય વાતાવરણ...

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું
પુસ્તકવેચાણ કેન્દ્ર

ગ્રંથવિહાર

: સંપર્કસૂત્ર :

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગોવર્ધનભવન સ્મૃતિ મંદિર, ટાઇમ્સ પાછળ, નદી કિનારે,
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯
ફોન : (૦૭૯) ૨૬૫૭૬૩૭૧, ૨૬૫૮૭૯૪૭, ૨૬૫૮૭૯૪૯
હંસાબહેન પટેલ (મો.) ૯૮૯૮૭૬૨૨૬૩

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
---------------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

પુસ્તકો અને મધુમક્ષિકા

પુસ્તકો આપણા વફાદાર સન્મિત્રો હોવાની સૂક્તિનું વજૂદ મને પ્રતીત થયું છે. વાયને મારા મનોમય કોશના, મારા વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય કોશના સમૃદ્ધિવિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. મારાથી આજ દિન સુધી જે કંઈ વંચાયું છે તેનાથી અનેકગણું વાંચવાનું બાકી છે. જિંદગીભર વાંચતાંયે ન ખૂટે એવો વાચનનો અક્ષય ખજાનો છે. એ બધા વાચનનો પાર પામવામાં તો ૮૪ લાખ અવતાર પણ કદાચ ઓછા પડે !

આ પુસ્તકો કંઈ કાગળ-કલમની વસ નથી. માનવજીવનના ગહન અને વ્યાપક દર્શન-મનન-ચિંતન ને સર્જનનાં એ રસાત્મક સ્વાદિષ્ટ ફળો છે. જેઓ જીવી ગયા છે ને જેઓ જીવી રહ્યા છે એવા લેખકો-સર્જકોની સંવિત્તિના એ અક્ષરઆલેખો કે નકશાઓ છે. એ સર્વનો મર્મરસ મધુમક્ષિકાની રીતે ગ્રહણ કરતાં કરતાં જ આપણી ભીતર એક સરસ મધુપુટ રચાતો હોય છે.

[‘ઉદ્દેશ’]

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

પુસ્તક : અનેક પાસાને સમજવાની ચાવીઓ

જેમ સત્કર્મથી તેમ સદ્વાચન ને સદ્વિચારથી ચિત્તવિકાસ થાય છે એમ મને અનુભવે લાગ્યું છે. અધ્યયન-અધ્યાપન નિમિત્તે સંશોધન-સંપાદન-અનુવાદ નિમિત્તે મારાથી જે કંઈ વંચાયું તેને હું “સ્વાધ્યાયતપ” સમજું છું. જે વિષયનું આપણે વાંચીએ તે વિષયનું જ્ઞાન તો આપણું વધે જ, સાથે એ વિષય સાથે સંલગ્ન જીવનનાં અનેક પાસાંને સમજવાની ચાવીઓ પણ આપણને મળતી હોય છે.

જ્યારે કોઈ પુસ્તક હું વાંચું છું ત્યારે એ પુસ્તકના લેખક સાથે, એના મનોવિશ્વ સાથે, એના જીવન-સંદર્ભ સાથે હું સીધા સંબંધમાં મુકાઉં છું. તેથી કોઈ પણ સારા પુસ્તકનું વાચન મારે મન સત્સંગ-રૂપ બની રહે છે. સેમ્યુઅલ બેકેટનું “વેઈટિંગ ફોર ગોદો” વાંચતાં જુદા જ દેશકાળમાં થઈ ગયેલી અને કોઈ અલગ વિચારધારાને સંવેદના સાથે કામ પાડતી એક સર્જક પ્રતિભાનો, પરોક્ષ રહેલા મને જે રીતે સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેને હું વાચનના ચમત્કાર રૂપે જોઉં છું. જાતભાતના સદ્વાચને મારા વ્યક્તિત્વનો – મારા સંવિતનો સીમાવિસ્તાર સધાય છે, મારો ચેતોવિસ્તાર થતો વરતાય છે.

[‘ઉદ્દેશ’]

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

†āïÛ. ÈÛß. ü×âÝ² ïÛÃÛêÛ
ÝËÛÃÃüôöÛ ÆÛÃÛ. ÝêÛÝÛÛüâ²

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,

આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

Range of Products

 3D OUTLINERS	 ACRYLIC COLOURS	 GLASS COLOURS (SOLVENT BASED)
 GLASS COLOURS (WATER BASED)	 ALL SURFACE ACRYLIC COLOURS	 NO STITCH FABRIC GLUE
 CERAMIC COLOURS	 CRACKLE MEDIUM	 BLUE TV GLUE
 ETCHING PASTE	 FABRIC PEN	 SHEAR
 DECORATIVE 3D NOZZLES	 FINE LINES	 DESIGN STENCILS

Registration No. MAHBL/2006/17391
March 2011

Pidilite Industries Limited Regent Chambers Mumbai 400 021.

For further details contact: Pidilite Industries Ltd Resource Centre, Ramkrishna Manohr Road,
Andheri (E) Mumbai 400 019 Tel: 28357387 Website: www.pidilite.com email: feviant@pidilite.co.in

8 901860 153915 1